



Θεσσαλονίκη

1912-2012

100 χρόνια

ελλάδας,

πατριαρχίας

καπιταλισμού

είναι αρκετά

ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

**ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ, ΕΡΓΑΤΙΚΟΙ
ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ
(ΤΕΛΗ 19^{ΟΥ} - ΑΡΧΕΣ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ)**

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΑΞΙΚΗ & ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ

Η εισήγηση που ακολουθεί αποτελείται από τρία μέρη. Το πρώτο θα το χαρακτηρίζαμε περισσότερο περιγραφικό. Προσπαθεί να κατατοπίσει πάνω στο ζήτημα της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου και του προλεταριάτου. Την χρονική περίοδο που πραγματευόμαστε, τέλη 19ου – αρχές 20ου αιώνα, συναντάμε ουσιαστικά τα πρώτα βήματα του βιομηχανικού καπιταλισμού στην ευρωπαϊκή Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το δεύτερο σκέλος της εισήγησης αφορά τη συλλογική δράση και το περιεχόμενο των εργατικών αγώνων. Τέλος το τρίτο μέρος εστιάζει στο ζήτημα του φύλου όπως αυτό επιτελείται στην καθημερινή ζωή, στην εργασία και στους αγώνες. Στα πλαίσια αυτής της συναρμογής θα αναφερθούμε, πέρα από το τεχνικό σκέλος της οργάνωσης

της εργασίας, στο υποκειμενικό σκέλος των εργατικών συνηθειών και αντιλήψεων τόσο για την ίδια την φύση της βιομηχανικής εργασίας όσο και για τους κοινωνικούς ρόλους και τα μοντέλα ζωής πάνω στα οποία θεμελιώθηκε, ανέτρεψε ή και αναπαρήγαγε. Ο ρόλος της οικογένειας, ο κοινωνικός καταμερισμός των φύλων, οι κοινωνικές αντιλήψεις για τους «άλλους» τέμνονταν διαρκώς με τους κύκλους των αγώνων. Και δεν μπορούσε να είναι διαφορετικά.

Ο βασικός μετασχηματισμός αυτής της περιόδου είναι η απόπειρα εκσυγχρονισμού της προκαπιταλιστικής αγροτικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε έδαφος πρόσφορο για καπιταλιστικές επενδύσεις και γεωπολιτικά προσοδοφόρο για το διεθνές εμπόριο. Η Θεσσαλονίκη, όντας σε στρατηγική θέση λόγω του λιμανιού και της σχέσης του με την Βαλκανική ενδοχώρα θα αποτελέσει πόλος έλξης για το ευρωπαϊκό εμπορικό κεφάλαιο. Ήδη από τις αρχές του

19ου αιώνα το γαλλικό κεφάλαιο σε συνεργασία με Εβραίους έμπορους σχηματίζει χρηματοπιστωτικά ιδρύματα με σκοπό να επωφεληθεί από την εμπορική δραστηριότητα της Θεσσαλονίκης, ενώ το γαλλικό προξενείο πιέζει για να σπάσει το μονοπώλιο της αγοράς μαλλιού το οποίο κατείχαν τα εβραϊκά υφαντουργεία που προμήθευαν αποκλειστικά τον οθωμανικό στρατό με στολές. Μεταξύ 1881 και 1909 το 45% των επενδύσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι γαλλικής προέλευσης. Ενώ το 25% γερμανικής και το 16% βρετανικής. Οι ευρωπαϊκές επενδύσεις προσανατολίζονται στην γρήγορη επιδίωξη μέγιστου κέρδους (έργα συγκοινωνίας – κατασκευή σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκη-Σερβία (1881) και Θεσσαλονίκη-Μοναστήρι (1894), τίτλοι χρέους). Σύμβολο της ευρωπαϊκής επέκτασης αποτελεί η «Δημόσια Επιχείρηση Οθωμανικού Χρέους»(1881) που απέβλεπε στις πληρωμές των πιστωτών του οθωμανικού δημοσίου.

Παρόλη την οικονομική κινητικότητα δεν παρατηρούμε κάποια κεντρική επιλογή να προωθηθεί η βιομηχανική ανάπτυξη όπως συνέβη στη Δύση. Ας μη ξεχνάμε πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ένα πολιτικό σύστημα και μία διοίκηση υπό κατάρρευση. Δεν υπήρχαν δικλίδες ασφαλείας για επενδύσεις σε σταθερό κεφάλαιο. Επίσης, η εκβιομηχάνιση στη Δύση υπήρξε επακόλουθο μιας βίαιης διαδικασίας πρωταρχικής συσσώρευσης κάτι το οποίο δεν έχει συντελεστεί ακόμα στη Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μια αγροτική χώρα. Σταδιακά, η ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς της αποδιοργάνωσε την οικιακή αγροτική παραγωγή και επέβαλε στους αγρότες να την λαμβάνουν υπόψη τους. Από τα μέσα του 19ου τα εργαστήρια της οικιακής βιοτεχνίας του ορεινού χώρου εργάζονται για τις ανάγκες της αγοράς, οργανωμένα από εμπόρους που έπαιρναν τις παραγγελίες. Ο εκχρηματισμός της οικονομίας και άλλοι ευνοϊκοί παράγοντες οδήγησαν στη γέννηση των μακεδονικών νηματουργιών σε Νάουσα και Έδεσσα ήδη από το 1870. Στη Θεσσαλονίκη τα πρώτα νηματουργία ιδρύονται το 1890 από Εβραίους και προμήθευαν πρώτη ύλη (νήματα) την οικόσιτη βιοτεχνία (2000 αργαλειοί στα γύρω από τη Θεσ/νίκη χωριά). Σε κάθε εβραϊκό σπίτι υπήρχε αργαλειός. Η Θεσσαλονίκη ήταν ένα μεγάλο υφαντήριο - «αργαλειός του Λεβάντε».

Η πρώτη περίοδος 1880-1912

Στο διάστημα αυτό ιδρύθηκαν 35 εργοστάσια - κατά βάση κλωστοϋφαντουργίες και νηματουργίες (6), εργαστήρια επεξεργασίας καπνού(11) και του κλάδου των τροφίμων (7) - απασχολούσαν συνολικά 5.000 εργάτες. Το 1912, 7 στις 35 επιχειρήσεις είναι ευρωπαϊκής εθνικότητας (5 επεξεργασίας καπνού).

Από τις αρχές του 20ου εμφανίζονται μεγάλες διεθνείς καπνεμπορικές εταιρίες (Αλλατίνι, American company, Hertzog κ.α.) Ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής χρησιμοποιούνταν από την Εταιρία Μονοπωλίου Οθωμανικών Καπνών (Regie) η οποία επέβαλε τις τιμές αγοράς και πώλησης των προϊόντων καπνού (1873-1914) σε αυτή εργάζονταν 330 εργάτες.

Βαμβάκι: 1800-1866, 51% αύξηση των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης. Ακολουθεί πτώση και απορρόφηση από τη νηματουργία της Θεσ/νίκης, Βέροιας, Νάουσας

Νηματουργία χαμηλής ποιότητας – υφαντουργία τροφοδοτούνταν από το εξωτερικό.

Η εργατική δύναμη στρατολογούνταν από τα αγροτικά νοικοκυριά. Η μισθωτή σχέση αποτέλεσε μια εναλλακτική στα χαμηλά αγροτικά εισοδήματα και την τοκογλυφία. Το έλλειμμα καλύπτονταν από την οικοτεχνία.

Μεταξύ 1860-1880 η περιοδική μετανάστευση αποτελούσε θεσμοποιημένη πρακτική ανάμεσα στους χριστιανούς των ορεινών περιοχών και των αλβανικών περιοχών (προσφορά εποχιακής εργασίας). Δούλευαν μισθωτά σε τσιφλίκια και λιγότερο σε βιοτεχνίες στις πόλεις. Το 1870 προσφέρθηκαν υψηλά ημερομίσθια για εργασία στο σιδηρόδρομο. Από το 1890 η κατάσταση των αγροτών χειροτερεύει (πτώση εξαγωγών σιτηρών). Η έξαρση των εθνικιστικών ανταγωνισμών μεταξύ ένοπλων σωμάτων στην ύπαιθρο περιορίζει την μετακίνηση εποχιακών εργατών. Αρχίζει μετανάστευση προς εξωτερικό ή προς τη Θεσσαλονίκη (αύξηση κατά 32% στη δεκαετία 1890-1900). Το νοικοκυριό παραμένει στο χωριό. Οι βιομηχανίες που δρούσαν στην πόλη προσάρμοσαν τον κύκλο των εργασιών τους στην εποχικότητα της εργατικής μετακίνησης. Οι εθνικιστικοί πόλεμοι κατέστρεψαν την αγροτική παραγωγή και επιδείνωσαν το βιοτικό επίπεδο. Το 1903 έγινε η εξέγερση στο Ίλιντεν

η οποία κατεστάλη από τον οθωμανικό στρατό (2000 νεκροί και 40.000 άστεγοι). Στην περίοδο 1904-1908 εμφανίζονται και ελληνικές παραστρατιωτικές οργανώσεις. Οι βαλκανικοί πόλεμοι ολοκλήρωσαν την διαδικασία εθνικών εκκαθαρίσεων. Η ύπαιθρος ερημώνεται και οι καλλιέργησιμες εκτάσεις μειώνονται. Καταστρέφεται και η οικιακή βιοτεχνία λόγω της αποδιοργάνωσης των εμπορικών δικτύων. Από το 1903 έως το 1912, 70.000 άτομα εγκατέλειψαν την ευρωπαϊκή Τουρκία για τις ΗΠΑ. Την ίδια περίοδο η εθνική, κοινωνική και οικονομική αναταραχή προκαλεί στη Θεσσαλονίκη τις πρώτες ιδεολογικές ζυμώσεις. Εμφανίζονται ο κοινωνικός προβληματισμός (σοσιαλιστικές ιδέες) οι οποίες συμπλέκονται ενίοτε και με εθνικές επιδιώξεις ή υποβοηθούνται. Η επανάσταση του 1908 αποτέλεσε το πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα αυτονόμησης των εργατών: συνδικάτα, απεργίες και η πρώτη πολιτική εργατική οργάνωση, η Φεντερασιόν.

Η βιομηχανία στην περίοδο 1912-1922

Οι πολεμικές επιχειρήσεις μεταξύ 1903-1913 οδηγούν ένα μεγάλο ρεύμα μετακίνησης και εγκατάστασης αγροτικού πληθυσμού στην πόλη, ο οποίος συγκροτεί έναν βασικό εργατικό πυρήνα ήδη από το 1908 ο οποίος περιλαμβάνει και γυναίκες. Μετά τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο και την συστηματική εθνοκάθαρση η πόλη δέχεται ένα μεγάλο κύμα χριστιανών προσφύγων από Μικρά Ασία, Βουλγαρία και Θράκη. 32.000 άτομα (25.000 μέσα στην πόλη). Μαζί με το εβραϊκό προλεταριάτο συγκροτήθηκε μια εργατική δύναμη 6.000 ατόμων (1916) – 3.000 φαίνονται γραμμένοι σε συνδικάτα. Οι πληθυσμοί αυτοί δεν είναι σταθεροί και μόνιμοι (φυγή στο μικρό κλήρο, στο μέτωπο κτλ.)

Η κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό θα φέρει ταυτόχρονα και διοικητικές αλλαγές που θα επηρεάσουν την βιομηχανική ανάπτυξη. Ο πόλεμος και η εθνοκάθαρση έχουν συντελέσει ώστε να καταστραφούν ή να διαρραγούν οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις μιας αγροτικής κοινωνίας στρώνοντας έτσι το δρόμο της βίαιης προλεταριοποίησης για χιλιάδες ανθρώπους. Η Θεσσαλονίκη θα αποτελέσει το χωνευτήρι αυτού του μετασχηματισμού. Μέσα σε

μία γενιά, ένα μοντέλο ζωής εκατοντάδων ετών, της φτωχής αγροτικής οικογένειας, της υποτέλειας σε ήθη και θεσμούς θρησκευτικούς, του φόβου και των προλήψεων, ή ακόμα και των συντεχνιών, της οικογενειακής παραγωγής της οικοτεχνίας, των μαστόρων, θα συναντηθεί με το μοντέλο της πρώιμης βιομηχανίας, τις μηχανές, την συγκέντρωση πληθυσμών σε αστικά κέντρα, την εργασιακή πειθαρχία, την παραγωγικότητα, τη διεύρυνση της μισθωτής σχέσης στις γυναίκες. Όπως θα δούμε αυτός ο μετασχηματισμός, ακριβώς γιατί γίνεται με βίαιο τρόπο, θα χρειαστεί να περάσουν χρόνια για να επιτευχθεί η επιβολή του. Ουσιαστικά η συνάντηση του παλιού με το νέο μοντέλο παραγωγής θα αποτελέσει και την πηγή των βασικότερων εργατικών διεκδικήσεων εκείνης της περιόδου.

Στην απογραφή του 1920 απαριθμούνται 2.566 επιχειρήσεις που απασχολούσαν 14.320 πρόσωπα. Οι μισές ήταν μικρά εργαστήρια χωρίς μηχανές. Τα Τρόφιμα, ο καπνός, η υφαντουργία αποτελούσαν το 1/3 και συγκέντρωναν τον μισό εργατικό πληθυσμό. Οι 9 στις 10 επιχειρήσεις απασχολούσαν 2-3 άτομα ενώ 2 στις 100 απασχολούσαν μέσο όρο 116 εργάτες. Από τους αριθμούς αυτούς συμπεραίνουμε ότι η εκβιομηχάνιση είναι μικρής τεχνολογικής κλίμακας και σε καμία περίπτωση δεν έχουμε το φαινόμενο του μαζικού εργάτη όπως σε Αγγλία ή Αμερική όπου απασχολούνταν στην ίδια επιχείρηση χιλιάδες άνθρωποι.

Σημαντικό στοιχείο είναι πως 4 στους 10 εργάτες ήταν γυναίκες και απασχολούνταν κυρίως στην υφαντουργία και επεξεργασία καπνού και χάρτου. Τέλος, 6 στις 10 επιχειρήσεις λειτουργούσαν όλο το χρόνο. Η εποχικότητα του κύκλου εργασιών των βιομηχανιών εξαρτώνται ακόμα από τον κύκλο εργασιών της υπαίθρου καθώς και από την έντονη κινητικότητα των ανθρώπων.

Ο κλάδος του καπνού ήταν από τους κλάδους που απασχολούσαν μαζικά εργάτες. Έχει συνδεθεί με την ιστορία των εργατικών αγώνων της Θεσσαλονίκης. Ο καπνός αντιπροσώπευε το 50% το ελληνικών εξαγωγών το 1920. Αποτελούσε το 1/5 της αγροτικής παραγωγής (Μακεδονία, Θράκη). Απασχολούσε μεγάλη μάζα εργατών, οι οποίοι ριζοσπαστικοποιούνταν ταχύτατα. Το κράτος ενδιαφέρθηκε και για την προώθηση των καπνών αλλά και για τον έλεγχο της απείθαρχης εργασίας. Μέχρι το 1922, όπου υπήρχε κρατικό



δεκαετία '20 καπνεργάτες

μονοπώλιο ο τρόπος συγκράτησης τους εργατικού πληθυσμού από την κινητικότητα του ήταν η αποδοχή της γενικευμένης απειθαρχίας την ώρα της εργασίας. Ο χρόνος εργασίας δεν διαχωρίζεται από το σύνολο της ζωής του εργάτη, τις συνήθειες, τις κοινωνικές και αξιακές ιεραρχήσεις κτλ. Το ημερομίσθιο αποτελεί το μόνο μέσο πειθάρχησης. Κυμαίνεται ανάλογα με το παραγόμενο προϊόν, τα ποιοτικά στάνταρ αλλά και από τις τιμές αγοράς του καπνού σε λίρες. Από την στιγμή που δεν μπορούν να επιβάλλουν άλλους ρυθμούς εργασίας ποντάρουν στη μείωση του κόστους μέσω της υποτίμησης της ποιότητας (ανεπεξέργαστα καπνά) και την εισαγωγή γυναικείας εργασίας. Από το άνοιγμα των αγορών στα μέσα της δεκαετίας του 20 και μετά, βασικό διακύβευμα για τα αφεντικά θα είναι η εφαρμογή κανονισμών εργασίας και ελέγχου του τρόπου παραγωγής. Ουσιαστικά τα αφεντικά προσπαθούν να πάρουν την διεύθυνση της εργασίας από τους εργάτες. Σταδιακά αναζητείται ο τρόπος οι εργάτες να αμείβονται για την ένταση της εργασίας τους και όχι για το βάρος του επεξεργασμένου προϊόντος.

Η βιομηχανία στην περίοδο 1922-1936

Η παρουσία των προσφύγων από την ανταλλαγή πληθυσμών υπήρξε καθοριστική στο χαρακτήρα της εργασίας. (Αύξηση πληθυσμού, ανάπτυξη βιομηχανίας, μετασχηματισμός κοινωνικής ζωής, χωροταξική εξάπλωση της πόλης, σταθεροποίηση εργατικού δυναμικού)

Το 1928 ο πληθυσμός στο Δήμο Θεσσαλονίκης αριθμεί 245.000 κάτοικους, 41% αύξηση από το 1920. Το 40% είναι πρόσφυγες (44.000 άνδρες και 53.000 γυναίκες)

Ο κόσμος της εργασίας συγκροτείται σε:

15.000 βιομηχανικούς εργάτες

30.000 ανειδίκευτους, αυτοαπασχολούμενους, εποχιακούς

+ την αόρατη γυναικεία εργασία που δεν καταμετράται πουθενά

Παρατηρείται επίσης σταθεροποίηση εργατικού δυναμικού κάτι που έχει ως συνέπεια την αλλαγή στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας. Εννιά στις δέκα επιχειρήσεις λειτουργούν πλέον όλο το χρόνο. Αυτό δεν σημαίνει σταθερή εργασία για όλο τον πληθυσμό – η υπερπροσφορά εργασί-

ας έδωσε την δυνατότητα στα αφεντικά να εναλλάσσουν γρήγορα το προσωπικό ώστε να αποδυναμώνουν την συνδικαλιστική του δράση και να μειώνουν το κόστος παραγωγής. Συνεπώς η μείωση της εποχικότητας έφερε αύξηση ανεργίας:

8.000 άνεργοι το 1928

13.000 το 1933

Η ανεργία δεν είναι διαρκής: 9 στους 10 άνεργους ήταν περιστασιακά άνεργοι

Παρατηρείται το φαινόμενο της εκ περιτροπής εργασίας – ο έλεγχος της εκ περιτροπής εργασίας (ποιος θα δουλέψει και ποιος όχι) υπήρξε βασικό αίτημα μετά το 1922 από το εργατικό κίνημα – ικανοποιούσαν έτσι συλλογικά τις ανάγκες τους και διατηρούσαν την ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και την ζήτηση και τα επίπεδα των μισθών – οι εργοδότες θεωρούσαν αυτό το αίτημα ως επίθεση στο «δικαίωμα της επιχείρησης να αυτοδιοικείται»)

Στη Απογραφή 1930 (για την δεκαετία του '20) παρατηρείται:

Αύξηση των επιχειρήσεων κατά 63% (κυρίως μηχανουργία, δέρματα, υποδήματα, μικρές επιχειρήσεις)

Μείωση εργατικής συγκέντρωσης στους ιστορικούς κλάδους καπνών και τροφίμων στο 28%
Κλείσιμο επιχειρήσεων – καπνεργάτες μείωση 78%

Η υφαντουργία γνώρισε ανάπτυξη τη δεκαετία του '20– νέες μεγάλες επιχειρήσεις – ενώ γνώρισε ανάπτυξη η ταπητουργία στους προσφυγικούς καταυλισμούς λόγω του ότι δόθηκαν κίνητρα. Το 1930, 8 στους 10 εργάτες είναι γυναίκες.

Από το '30 και μετά η οικονομία θα μπει σε τροχιά ύφεσης, επηρεασμένη από το διεθνή κρίση. Πολλές επιχειρήσεις θα συγχωνευθούν ή θα κλείσουν. Η ανεργία θα αυξηθεί και μαζί της η καταστολή. Η εξέγερση του Μάη του '36 υποδηλώνει την μετάβαση του κοινωνικού και ταξικού ανταγωνισμού από την εξισορρόπηση δυνάμεων στην ανοιχτή σύγκρουση αλλά όπως θα δούμε και παρακάτω σε κινήσεις ενσωμάτωσης από την μεριά του κράτους.

Μοντέλα εργασίας εκτός της βιομηχανίας

Όπως αναφέραμε, η βιομηχανική εργασία με την μορφή του μαζικής στρατολόγησης προλεταριάτου δεν γνωρίζει τέτοια ένταση στη Θεσσαλονίκη και γενικά στον ελλαδικό και πρώην οθωμανικό χώρο. Μορφές επαγγελμάτων και οργάνωσης της δευτερογενούς παραγωγής με προβιομηχανικά χαρακτηριστικά διατηρούνται αλλά μετασχηματίζονται και αυτές παράλληλα με της απαιτήσεις των αφεντικών.

Τέτοια παραδείγματα είναι:

α. Η Οικοτεχνία

Διαδεδομένη ήδη επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καταρρέει με τους πολέμους αλλά αναζωογονείται με την άφιξη των προσφύγων.

Η εργασία γίνεται οικογενειακή υπόθεση

Η πώληση του προϊόντος ισοδυναμεί με επιβίωση μιας οικογένειας

Το κόστος αναπαραγωγής το επωμίζονται οι οικοτεχνίες

Οι εργοδότες λειτουργούν ως έμποροι,

Η επίβλεψη και ο έλεγχος της εργασίας γίνεται από τους ίδιους τους εργάτες (αίσθηση ανεξαρτησίας)

Ένα μεγάλο μέρος του κοινωνικού ζητήματος του μεσοπολέμου προκλήθηκε από την αντίδραση των εργατών στην προσπάθεια διαχωρισμού της εργασίας τους σε παραγωγική και μη παραγωγική, από την προσπάθεια επιβολής δηλαδή της εργασιακής πειθαρχίας και ελέγχου από τα αφεντικά.

β. Η εργολαβική εργασία

Ξυλουργοί, οικοδόμοι, ελαιοχρωματιστές, σφαγείς, μάγειροι, σερβιτόροι – η εργολαβική εργασία εντάσσεται στην εργατική ιδιότητα και στο σωματείο – πολλοί εργάτες γίνονταν και εργολάβοι

Είχε προκαπιταλιστικά χαρακτηριστικά:

-Συσχέτιζε εργασία με συγγενικά δίκτυα και συντοπίτικους δεσμούς ή συνάδελφοι στο ίδιο σωματείο)

-Δεν έρχονταν σε επαφή η εργατική δύναμη με τον εργοδότη παρά μόνο ο εργολάβος ο οποίος

αναλάμβανε το κόστος της ευθύνης και της οργάνωσης της εργασίας

- Παρέδιδαν έτοιμο προϊόν και πληρώνονταν για αυτό

- Ο εργοδότης ασκούσε πίεση πάνω στις τιμές των προϊόντων και όχι άμεσα στην εργασία (όπως στην οικοτεχνία)

- Ο εργολάβος διακρίνονταν είτε λόγω της θέσης του στην οικογένεια, της ηλικίας και της εμπειρίας, είτε λόγω της αναγνωρίσιμης τεχνικής δεξιότητας και την παλαιότητά του στο επάγγελμα

- Στο τέλος της ημέρας διένειμε τα κέρδη

- Το σωματείο είχε έλεγχο πάνω στις εργολαβίες όπως επίσης και στην τήρηση των εργατικών κανονισμών

γ. Τα μικρά εργαστήρια – ο κορμός της παραγωγικής ζωής της Θεσσαλονίκης

Αποτελούσαν το 80% των επιχειρήσεων (1930) – Εγκατεστημένα σε όλες τις γειτονιές αλλά κυρίως επί της Εγνατίας και εντός της πυρίκαυστου ζώνης, πολλές φορές σε υπόγεια ή σε δωμάτια μέσα σε κατοικίες. Γενικά παρείχαν πολύ κακές και ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας.

Γενικά παρατηρήθηκε απροθυμία εκμηχάνισης λόγω της ασταθούς αγοράς (1 στις 10 επιχειρήσεις είχε κάποιο μηχάνημα το 1920) – Τα εργαλεία τις περισσότερες φορές ανήκαν στους ίδιους τους εργάτες οι οποίοι επιμερίζονταν το καθήκον της επίβλεψης. Επίσης, δεν υπήρχαν ωράρια καταστημάτων, μπορεί να δούλευαν και όλη μέρα κόντρα στη νομοθεσία – η αργία της Κυριακής παραβιάζονταν συνεχώς. Τέλος τα μεροκάματα ήταν εξαιρετικά χαμηλά, η αμοιβή γίνονταν με το κομμάτι, ενώ η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας (35% το 1920) υποστηρίζεται πως είχε μορφή μαθητείας.

Σύνοψη:

- Στην μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη δεν υπήρξε βαριά βιομηχανία
- Κυριότεροι κλάδοι: τρόφιμα, κάπνα, υφαντουργία
- Πολλές μικρές επιχειρήσεις
- Ασταθής εσωτερική αγορά
- Η ανυπαρξία βιομηχανικού καπιταλισμού στη Θεσσαλονίκη δεν σημαίνει και απουσία

κοινωνικού ανταγωνισμού

- Βασικό ζητούμενο των αγώνων ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας και η ρύθμιση της αγοράς εργασίας

- Η υπεράσπιση της εξειδικευμένης εργασίας (ποιότητα – τεχνογνωσία) από τους άντρες εργάτες απέναντι στην γυναικεία-υποτιμημένη-ανειδίκευτη που προωθούσαν ως φτηνότερη τα αφεντικά αναπαρήγαγε τους έμφυλους διαχωρισμούς και με την κατάργηση της ειδικευμένης εργασίας σε κάποιους τομείς η υποτίμηση γενικεύτηκε για όλους.

- Οι εργοδότες εξαρτιόνταν από το ευρύτερο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, τις κοινωνικές αντιλήψεις για τα φύλα, την γνώση, τον χρόνο, την ποιότητα (ηθική οικονομία)

- Υπήρχε ενότητα καθημερινής ζωής και εργασίας (η έννοια ωράριο δεν υπάρχει),

Η εφημερίδα Αβάντι (εμπρός!) κυκλοφόρησε στα εβραϊκά στη Θεσσαλονίκη από το 1912 έως το 1925 και υποστήριζε αρχικά σοσιαλιστικές και έπειτα κομμουνιστικές αρχές. Ήταν η βασική φωνή της συνδικαλιστικής οργάνωσης Φεντερασιόν

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΡΓΑΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ

Η Θεσσαλονίκη των απεργιών 1908-1928

Η Θεσσαλονίκη δεν ήταν μια συνηθισμένη πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λόγω της θέσης της, στα γεωγραφικά και πολιτισμικά σύνορα της Ευρώπης και της Ασίας, χαρακτηρίζεται από ιδιόρρυθμες εθνικές και κοινωνικές συνθήκες. Υπήρξε έδρα ριζοσπαστικών τάσεων είτε εθνικού τύπου (VMRO) είτε σοσιαλιστικού τύπου (οι σοσιαλιστικές ιδέες άρχισαν να διεισδύουν στην Αυτοκρατορία ήδη από τα τέλη του 19 αι.). Βασικό χαρακτηριστικό στη Θεσσαλονίκη των αρχών του αιώνα, ήταν η ζύμωση κοινωνικών και εθνικών ιδεών. Από αυτή θα προκύψουν δύο σημαντικές στιγμές για την αφύπνιση, τη συνδικαλιστική οργάνωση και την εξέλιξη του εργατικού κινήματος της πόλης: η επανάσταση των Νεότουρκων 1908 και η ίδρυση της Φεντερασιόν το 1909. Η διαδικασία της κοινωνικής συνειδητοποίησης συμβαδίζει με την έξαρση των εθνικών ανταγωνισμών οι οποίοι μπορούν να θεωρηθούν και παράγωγο της κοινωνικής δυσαρέσκειας (αυταρχική διακυβέρνηση, χαμηλό βιοτικό επίπεδο, αγροτική κρίση).

Απεργιακό Κύμα 1908

Η επανάσταση των Νεότουρκων που ξέσπασε τον Ιούλιο του 1908 σχετίζονταν αρχικά με την παραχώρηση συνταγματικών δικαιωμάτων και είχε μεγάλη απήχηση σε όλες τις εθνοτικές-θρησκευτικές κοινότητες. Σύντομα μέσα στην αναταραχή ξεσπούν απεργίες και δημιουργούνται τα πρώτα εργατικά συνδικάτα κατ' επάγγελμα και εθνικότητα. Η πιο σημαντική απεργία ήταν των σιδηροδρομικών η οποία εξαπλώθηκε σε μεγάλη έκταση της περιοχής της Μακεδονίας και η οποία τελικά κέρδισε την αύξηση των μισθών και ιατρική κάλυψη σε περίπτωση ασθενειών, ατυχημάτων κτλ. Την ίδια χρονιά απείργησαν οι αρτεργάτες, οι καπνεργάτες, οι τροχιοδρομικοί, οι ζυθοποιοί, οι μυλεργάτες και οι κεραμοποιοί του Αλλατίνι, οι ράφτες, οι κουρείς, οι σαπυνοποιοί και οι σερβιτόροι. Το σημαντικό στοιχείο αυτών των απεργιών ήταν ότι αποτέλεσαν την αφορμή για την συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών. Ένα χρόνο μετά, υπάρχουν στην πόλη 19 συνδικάτα (1909) Οι εθνικοί διχασμοί δυστυχώς κινούνται κάθετα στους αγώνες. Από το παρελθόν υπάρχουν τα Ταμεία Αλληλοβοήθειας τα οποία συγκροτούνται από εθνικούς πολιτικούς συλλόγους. Τα μεικτά σωματεία ήταν ελάχιστα. Τέτοια ήταν το συνδικάτο καπνεργατών της "Regie" και ο "Σύνδεσμος Σιδηροδρομικών", ο οποίος δεν περιλάμβανε μόνον τις γνωστές εθνότητες της πόλης, αλλά και Σέρβους, Γερμανούς, Γάλλους κ.α. Στις απεργίες αυτές δεν συναντάμε συγκρούσεις και βία. Λόγο του γενικού εν-



Αβραάμ
Μπεναρόγια

θουσιασμού οι αστυνομία και ο στρατός γίνονται δεκτοί με χειροκροτήματα και συνθήματα όπως «ζήτω η ελευθερία» κτλ. Είναι γενικά η πρώτη και ίσως η τελευταία φορά που οι πολιτικές οργανώσεις και οι εθνικές κοινότητες δέχονται την κινητοποίηση των μαζών και προωθούν τα λαϊκά αιτήματα. Η Φεντερασιόν ιδρύεται σε ένα περιβάλλον θετικό στους εργατικούς αγώνες αλλά με το εθνικό ζήτημα να αναχαιτίζει διαρκώς την πρωτοκαθεδρία του κοινωνικού.

Η «Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία» (Φεντερασιόν), η οποία ιδρύθηκε το 1909 με ηγέτη τον Αβραάμ Μπεναρόγια, ήταν το πιο προωθημένο κομμάτι του εργατικού κινήματος. Αρχικά ήταν μεικτή αλλά έπειτα από την αποχώρηση της ομάδας των Βουλγάρων, κυριάρχησε το εβραϊκό στοιχείο. Η σοσιαλιστική της κατεύθυνση εμπνέονταν από τις αρχές της Β' Διεθνούς ενώ οι οργανωτικές αρχές της από την κεντροευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία: ομοσπονδιακή οργάνωση κατά εθνότητες, δημοκρατική ανάδειξη ηγεσίας, έλεγχος από τη βάση, αυτοτελής οργάνωση του προλεταριάτου και ανεξαρτησία της εργατικής τάξης. Η Φεντερασιόν επηρεάζει 14 σωματεία και εκπροσωπεί 5000 εργάτες. Κατάργησε τον αλληλοβοηθητικό χαρακτήρα των σωματείων και τα αναδιοργάνωσε σε επαγγελματικά με δικά τους ταμεία. Επιδίωξή της ήταν η εσωτερική οργάνωση των σωματείων να δομείται ομοσπονδιακά,

ώστε να ξεπεραστεί το πρόβλημα των εθνικών διαχωρισμών των εργατών. Παράλληλα ιδρύεται το 1910 η Σοσιαλιστική Νεολαία η οποία προωθεί πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Από την απεργιακή δράση του 1908 μπορούν να εξαχθούν τα εξής συμπεράσματα:

Οι κοινωνικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ακόμα θολές. Η διάχυτη κοινωνική δυσaréσκεια οδηγεί σε απεργιακό κύμα με χαρακτηριστικά αυτοσχεδιασμού, αβεβαιότητας και πειραματισμού.

Οι πολιτικές παρατάξεις (Νεότουρκοι, εθνικά κομμάτια, εθνικές κοινότητες) υποχρεώθηκαν κατά κάποιο τρόπο να δεχτούν την κινητοποίηση του πληθυσμού και να υποστηρίξουν ακόμα τολμηρότερα αιτήματα προκειμένου να επιτύχουν την νομιμοποίησή τους.

Το κοινωνικό ζήτημα διαπλέκονταν με το εθνικό χάνοντας έτσι ένα σημαντικό μέρος της δυναμικής του. Το σοβαρότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η πολυεθνική και πολιτισμική Θεσσαλονίκη ήταν η ανάπτυξη των εθνικισμών. Η ανάμειξη του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα ευνοούσε τη διατήρηση των θολών κοινών σχέσεων και έκανε ακόμα δυσκολότερη την προσπάθεια των σοσιαλιστικών οργανώσεων όπως η Φεντερασιόν, για την οργάνωση των εργατών.

Απεργιακή δράση στην μετα-Οθωμανική Αυτοκρατορία 1912-1922

Μέλημα του ελληνικού κράτους που κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη υπήρξε η παγίωση της ελληνικής κυριαρχίας. Η πολυεθνική σύνθεση του εργατικού δυναμικού της πόλης γεννούσε διαρκώς υποψίες στη νέα ελληνική διοίκηση, ενώ το κοινωνικό πρόβλημα ερμηνεύονταν αυτομάτως ως εθνικό. Σε αυτό το κλίμα τα πλαίσια δράσης της Φεντερασιόν αρχίζουν να στενεύουν. Η εβραϊκή της σύνθεση προκάλεσε αντισημιτικές εκδηλώσεις από τον ελληνικό εθνικιστικό τύπο (Νέα Αλήθεια). Η εφημερίδα της, «Αβάντι», λογοκρίνονταν συνέχεια και η συγκέντρωση της πρωτομαγιάς του 1913 απαγορεύτηκε, ενώ η αστυνομία εισέβαλε στα γραφεία της το 1914 ψάχνοντας για βούλγαρους πράκτορες.

Αρνητική επίπτωση του εθνικού ανταγωνισμού στους κοινωνικούς αγώνες της πόλης ήταν επίσης η προσπάθεια της νέας ελληνικής διοίκησης να επιβάλει ελληνική ηγεσία στο εργατικό κίνημα με την δημιουργία του «συνδέσμου συντεχνιών και σωματείων» στο οποίο συμμετείχαν μόνο ελληνικά σωματεία της Θεσσαλονίκης. Το 1914 εμφανίζεται ως «Λαϊκό κόμμα» με σκοπό να επηρεάσει το ελληνικό στοιχείο στις εκλογές του 1915 και να ισορροπήσει την επιρροή της Φεντερασιόν. Τα περισσότερα σωματεία ήταν ελληνικά και σε αυτό συντέλεσε η ανταλλαγή πληθυσμών που έγινε προοδευτικά με τις Βαλκανικές χώρες και την Τουρκία. Ωστόσο υπάρχουν ως το 1922 τέσσερα μεικτά σωματεία από Εβραίους και Τούρκους, ένα αμιγώς τούρκικο και ένα μεικτό Τούρκων, Βουλγάρων και Αρμενίων. Ακόμα αυτή την περίοδο εμφανίζονται τα πρώτα σωματεία της βιοτεχνικής παραγωγής όπως επίσης τα πρώτα που αφορούν εργαζόμενους στη βιομηχανία π. χ Αλλατίνι, Όλυμπος- Νάουσα, τσιγαρόχαρτων κτλ ύστερα από πρωτοβουλία του Εργατικού κέντρου.

Την περίοδο αυτή ιδρύεται και το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης (1917).

Η απεργία δεν αποτέλεσε ποτέ έτοιμο μοντέλο δράσης αλλά μια έντονη πολιτική διαδικασία. Οι εργάτες διαμορφωθήκαν συλλογικά μέσα από τον κοινό τους αγώνα.

Η σημασία του κλάδου των καπνεργατών

Η κοινωνική ιστορία της πόλης το 1912-1936 είναι η ιστορία των καπνεργατικών αγώνων. Ορισμένα χαρακτηριστικά της εργασίας στα καπνά, τα οποία αποτέλεσαν υπόστρωμα για την ανάπτυξη συλλογικής δράσης είναι: ανδρική εργασία με χαρακτηριστικά δεξιολογίας, σαφή κατανομή εργασιών μεταξύ ανδρών και γυναικών και ισχυρή επαγγελματική ιεραρχία. Η εργοδοτική διάθεση ανατροπής αυτών των χαρακτηριστικών είχε ως αποτέλεσμα την δυναμική αντίδραση των καπνεργατών, οι οποίοι βρέθηκαν στην πρωτοπορία του εργατικού κινήματος σε όλη την διάρκεια του μεσοπολέμου. Την εποχή της προσάρτησης της πόλης δύο ήταν τα καπνεργατικά σωματεία το «Διεθνές» που ήταν εβραϊκό και η «Πρόοδος» που ήταν ελληνοτουρκικό. Τα δύο συνδικάτα άρχισαν να συνεργάζονται στενά από το 1913, όταν ξέσπασαν οι απεργίες στην Καβάλα και υπήρξε ανάγκη συντονισμού και αλληλοϋποστήριξης. Σε συνέδριο της ίδιας χρονιάς ιδρύεται η Κεντρική Επιτροπή Δράσης με έδρα την Καβάλα και σηκώνεται ο αγώνας ενάντια στο εμπόριο ανεπεξέργαστων καπνών και στην αναδιάρθρωση των παραγωγικών ιεραρχιών. Ο Μπεναρόγιας αναλαμβάνει γενικός γραμματέας του «Διεθνούς».

Η καπνεργατική απεργία του 1914

Το Μάρτιο του 1914 ξεσπά η μεγαλύτερη καπνεργατική απεργία που συγκλόνισε όλη την Μακεδονία. Είναι ο πρώτος σημαντικός αγώνας που τρέχει η Φεντερασιόν μετά την προσάρτηση της Μακεδονία και ο πρώτος που έρχεται να αντιμετωπίσει η ελληνική διοίκηση. Τα σωματεία Καβάλας, Δράμας και Θεσσαλονίκης σε συντονισμό υποβάλουν από κοινού τα αιτήματά τους στους εμπόρους, τα οποία δεν ήταν μόνο οικονομικού χαρακτήρα αλλά αφορούσαν και την ίδια την οργάνωση της εργασίας. Τα αιτήματα του αγώνα είναι τα εξής:

- Αύξηση του ημερομισθίου των ντέξηδων και στοιβαδόρων
- Δεν θα γίνεται δεκτός για εργασία καπνεργάτης που δεν είναι μέλος των σωματείων.

- Δεν θα γίνονται δεκτοί στα καταστήματα καπνεργάτες που μετακινούνται χωρίς τη σχετική απόδειξη των σωματείων.

- Σε κάθε αίθουσα επεξεργασίας, οι ντέξηδες θα αποτελούν το 35% του προσωπικού.

- Τα κορίτσια και οι γυναίκες δεν θα εργάζονται ως ντέξηδες.

Στις 28 Μαρτίου τα δύο σωματεία με μεικτή επιτροπή κατευθύνονται προς το Διοικητήριο για να καταθέσουν τα αιτήματά τους. Η μετάβασή τους πήρα χαρακτήρα διαδήλωσης 1500 ατόμων ενώ σημειώθηκαν επεισόδια και συλλήψεις. Οι εργοδότες αποδέχτηκαν το αίτημα των αμοιβών αλλά θεώρησαν απαράδεκτο οποιοδήποτε αίτημα σχετιζόταν με τον έλεγχο της εργασίας, την αποπομπή των μη συνδικαλιζόμενων εργατών, την απαίτηση να μην εργάζονται γυναίκες σε υψηλά πόστα κ.α. Η άρνηση στα αιτήματα των εργατών όρισε την πρώτη μέρα της απεργίας (30 Μαρτίου) όπου έλαβαν χώρα οι πρώτες συγκρούσεις. Η εργοδοσία φέρνει μουσουλμάνες εργάτριες να δουλέψουν με την προστασία της αστυνομίας ενώ οι εβραίες εργάτριες τις αποδοκιμάζουν και προσπαθούν να τις εμποδίσουν. Οι μουσουλμάνες οπλίζονται με ξύλα και κατεβαίνουν σε αντιαπεργιακή διαδήλωση έξω από τα γραφεία της Φεντερασιόν όπου συγκρούστηκαν με τις εβραίες όπου περιφρουρούσαν τα γραφεία. Οι χωροφύλακες προσπάθησαν με δυσκολία να επιβάλουν την τάξη έβγαλαν ξίφη και βούρδουλες και τραυμάτισαν πολλές γυναίκες.

Στις 15 Απριλίου υπογράφεται δεύτερο πρωτόκολλο με την εργοδοσία στο οποίο αναίρεται και ο ελάχιστος έλεγχος από την μεριά της εργοδοσίας πάνω στα ποσοστά των ντέξηδων και οι θέσεις των ντέξηδων θα τροφοδοτούνταν αποκλειστικά από το σωματείο με τέτοιους ειδικευμένους εργάτες.

Υπάρχουν ορισμένα σημεία της απεργίας του 1914 όπου εμφανίζεται αδρά η διαπλοκή των ταυτοτήτων του φύλλου και του έθνους. Πρώτον, το αίτημα να μην καταλαμβάνουν οι γυναίκες τη θέση του ντεξή δείχνει πως οι άνδρες φοβήθηκαν ότι κινδυνεύει η συγκρότησή της ταυτότητας τους ως άνδρες. Δεύτερον, η σύγκρουση των γυναικών δεν οφείλεται στην ύπαρξη συγγενικών σχέσεων κάποιων από αυτές με καπνεργάτες που πρωτοστάτησαν στην απεργία, αλλά σε λόγους εθνοτικούς (εβραίες εναντίον

μουσουλμάνων) που ίσως ενισχύονται και από τη συμμετοχή τους στα τοπικά δίκτυα επικοινωνίας της γειτονιάς. Τρίτον, η εξέλιξη της απεργίας δείχνει ότι η πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη έδινε δυνατότητες ευκαιριών στις γυναίκες. Η μετάβαση όμως στο ελληνικό κράτος ισοπέδωσε, για λόγους πολιτικούς, εθνικής ολοκλήρωσης κ.λπ., τη διαφοροποίηση της προηγούμενης περιόδου και επέβαλε την ελληνική και ανδρική ταυτότητα στο καπνεργατικό επάγγελμα.

Συμπερασματικά

Η απεργία του '14 είναι η τελευταία μαζική κινητοποίηση με πολυεθνικό χαρακτήρα, χάρη στην τακτική της Φεντερασιόν. Η έναρξη των πολέμων και η μαζική εκδίωξη των μουσουλμάνων θα αλλάξει ριζικά τον χαρακτήρα της πόλης και το εργατικό κίνημα θα αποκτήσει ελληνική εθνική ταυτότητα. Η εθνικιστική ρητορεία υποχωρεί μαζί με την διεθνιστική και το εργατικό κίνημα έρχεται να αντιμετωπίσει έναν νέο πόλο συγκρότησης του αστικού λόγου, τον αντικομμουνισμό. Το κράτος και οι πολιτικοί φορείς αλλάζουν στάση απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις. Ο ακηδεμόνευτος χαρακτήρα της Φεντερασιόν ενόχλησε τους Φιλελεύθερους και έτσι μετά την απεργία εκδιώχτηκαν ο Μπεναρόγια και ο Γιονάς ενώ από το 1915 άρχισαν οι προσπάθειες δημιουργίας ενός κρατικού Εργατικού Κέντρου, προσπάθεια που καρποφόρησε το 1917.

Εκείνο το στοιχείο όμως που εμφανίστηκε σε αυτή την απεργία προσδιορίζοντας την αυγή μιας νέας εποχής, ήταν πως ο κοινωνικός ανταγωνισμός αναπτύχθηκε στη βάση των εργασιακών σχέσεων. Δεν προέκυψε στα πλαίσια κάποιας διάχυτης κοινωνικής δυσανεμίας ή του ενθουσιασμού ενός «απεργιακού πυρετού», όπως συνέβη στα 1908. Η δομή της εργασίας, ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας, οι σχέσεις των δύο φύλων στο χώρο εργασίας βρέθηκαν αυτή τη φορά στο κέντρο του κοινωνικού προβληματισμού. Με άλλα λόγια η απεργία του 1914 έθεσε για πρώτη φορά ένα ευρύ φάσμα θεμάτων που αφορούσαν τη λειτουργία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Η πρώτη Γενική Απεργία, Ιούλιος 1919

Μετά την διάσπαση της ΓΣΕΕ σε βενιζελικούς και

σοσιαλιστές πολλοί σοσιαλιστές συνελήφθησαν και στάλθηκαν στη Φολέγανδρο. Κεντρικό σύνθημα της απεργίας ήταν η επιστροφή των εξορισμένων. Στην απεργία συμμετείχαν σχεδόν όλα τα σωματεία και η κατάσταση έμοιαζε εκρηκτική. Θύμιζε το 1908 αλλά αυτή τη φορά στην κινητοποίηση δεν συμμετείχε ο στρατός και η αστυνομία, όπως επίσης δεν στήριξε όλος ο πληθυσμός της πόλης. Η αστυνομία έκανε μαζικές συλλήψεις εργατικών στελεχών. Σύσσωμος ο ημερήσιος τύπος έβαλε κατά των απεργών κατηγορώντας τους ως ανατροπείς του καθεστώτος σε μια κρίσιμη πολεμική ώρα για τη χώρα. Σχετικά φιλεργατικές φυλλάδες καλούσαν το κράτος να διαλύσει τα σωματεία στο όνομα της κοινωνικής γαλήνης. Η αποτυχία της απεργίας έγκειται στο ότι δεν ξεκίνησε στη βάση εργατικών «από τα κάτω» επιδιώξεων αλλά από συνθήματα και πολιτικές επιλογές των ηγεσιών, είχε πολιτικό χαρακτήρα για αυτό και καταπολεμήθηκε με πολιτικό τρόπο, σε αντίθεση με το 1936 που ξεκίνησε στη βάση εργατικών αιτημάτων.

Οι απεργίες των σιδηροδρομικών 1920-1921

Η πρώτη απεργία ξεκίνησε στις 17 Ιανουαρίου 1920. Είναι αρκετά μαζική- συμμετέχουν 4.000 άτομα και οργανώνεται από τον Σύνδεσμο Σιδηροδρομικών Μακεδονίας. Τον Φεβρουάριο η απεργία κερδίζει τις διεκδικήσεις τις και πολλές δεσμεύσεις. Ακολουθεί ενοποίηση των σιδηρόδρομων πανελλαδικά και αναδιάρθρωση στις εργασιακές σχέσεις. Ιδρύονται σωματεία κατά κλάδο.

Το 1921 ξεσπά η πρώτη πανελλαδική απεργία. Κάποια από τα κυριότερα αιτήματα είναι: αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων, εφαρμογή οκτάωρου εργασίας, ενιαίο μισθολόγιο, πληρωμή των ημερών ασθένειας. Αυτή τη φορά η απεργία δεν είναι ευπρόσδεκτη. Με την αλλαγή της κυβέρνησης θεωρήθηκε πως η απεργία είχε φιλοβενιζελικούς σκοπούς και ότι στρέφονταν κατά του βασιλιά. Από την πρώτη στιγμή αντιμετωπίστηκε με επιστράτευση των απεργών. Όσοι δεν πειθαρχούσαν παύονταν για ένα μήνα, τους κόβονταν ο μισθός και στέλνονταν στο μικρασιατικό μέτωπο. Κατά την διάρκεια της απεργίας 1500 εργάτες συνελήφθησαν και 500 στάλθηκαν στο μέτω-

πο. Έτσι η απεργία έληξε με ήττα το Μάρτιο του 1921. Λίγους μήνες μετά, πολλά από τα αιτήματα των απεργών έγιναν δεκτά από την κυβέρνηση Γούναρη.

Η Πανελλήνια Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών ήταν η πρώτη που έτρεξε πανελλαδική κινητοποίηση και κατάφερε να κινητοποιήσει τόσο μαζικά τους εργάτες. Επίσης η βάση των επιδιώξεων δεν ήταν η διατήρηση του ελέγχου της εργασίας ή η κατανομή της εργασίας σε συγκεκριμένα πόστα αλλά το οκτάωρο και η κοινωνική ασφάλιση. Απηχούσαν δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα και αυτό ίσως σχετίζεται με το ότι βρέθηκαν από νωρίς στην σφαίρα του άμεσου κρατικού ενδιαφέροντος. Η κρατική ανάμιξη προσδιόρισε τα συνδικαλιστικά χαρακτηριστικά των σιδηροδρομικών. Η οργανωτική διάρθρωση του κλάδου συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη του ρεφορμιστικού συνδικαλισμού αλλά και από πολλές μικρές νίκες που έγιναν φάρος συνολικά των εργατικών επιδιώξεων (ταμεία ασφάλισης, συντάξεις, πληρωμένες διακοπές, δώρα εορτών κτλ.)

Η απεργία στο εργοστάσιο τσιγάρων «Σαλόνικα» 1922

Στις 26 Απριλίου, οι γυναίκες εργάτριες του εργοστασίου ξεκίνησαν μια απεργία, όχι ιδιαίτερα γνωστή καθότι ο τύπος αναφέρεται στην κινητοποίηση αυτή έπειτα από τέσσερις μέρες και ως κάτι αξιοπερίεργο αφού οργανώνεται από γυναίκες. Η απεργία πραγματοποιήθηκε ως απάντηση στην πρόσληψη «25 ξένων εργατριών» δηλαδή εργάτριες που δεν εκπροσωπούνται από σωματείο και δεν έχουν οργανωμένη υποστήριξη, στη θέση απολυμένων και όχι μόνο. Το αίτημα να προσλαμβάνονται ως καπνεργάτες μόνο μέλη του συνδικάτου είχε σαν στόχο αφενός να ελέγξει τη «μαύρη εργασία» και την εκμετάλλευση και αφετέρου να συσπειρωθεί όλο και μεγαλύτερος αριθμός εργαζομένων στο σωματείο. Η κινητοποίηση ξεκίνησε από τους ειδικευμένους εργάτες και εργάτριες του εργοστασίου αλλά ξέφυγε από τα χέρια τους. Από το 1914 υπήρχε το «Συνδικάτο εργατών και εργατριών καπνεργοστασίων Θεσσαλονίκης» που εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα των τσιγαράδων. Η σταδιακή εκμηχάνιση και η απομάκρυνση των ειδικευμένων εργατών από το επάγγελμα αποψίλωσε το σωματείο

από τα οργανωμένα μέλη του. Το 1920 σε σύνολο 1200 εργατών στα εργοστάσια τσιγάρων είχε μόνο 147 μέλη. Το 1922 δεν έβγαλε ούτε μία ανακοίνωση για την απεργία. Μόνο η «Διεθνής Καπνεργατική Ένωση» δραστηριοποιήθηκε. Το σωματείο αυτό όμως δεν περιλάμβανε τσιγαράδες. Την τριετία '20-'23 δεν υπήρχε σωματείο που να προωθεί τα συμφέροντα των εργατών και εργατριών στα εργοστάσια μηχανοποιήτων τσιγάρων. Αυτό προφανώς οφείλεται στη συνδικαλιστική διάκριση μεταξύ καπνεργατών και τσιγαράδων. Το κενό αυτό προσπάθησε να εκμεταλλευτεί το εργοδοτικό «Σωματείο Αλληλοβοήθειας Καπνεργατών» (1919) με σκοπό να απορροφήσει τις νέες εργατικές ειδικότητες και να τις προστατεύσει από την επιρροή των κομμουνιστών. Η εγγραφή στο σωματείο επιβάλλονταν από την εργοδοσία. Πολύ γρήγορα το σωματείο άρχισε να χάνει μέλη και να έχει διαρροές προς το «κόκκινο Ε.Κ.Θ.». Επίσης η εργοδοσία φάνηκε πως δεν μπορεί να επαφίεται στην μη αγωνιστικότητα των γυναικών. Οι τελευταίες είχαν αρχίσει να έχουν το δικό τους ρόλο μέσα στην τεχνική σύνθεση του εργοστασίου, έχοντας αντικαταστήσει τους ειδικευμένους εργάτες και έχοντας φτιάξει τις δικές τους συγγενικές ομάδες εργασίας. Η προσπάθεια των εργοδοτών να διαβρώσουν αυτές τις ομάδες με «ξένες» προκάλεσε την αντίδραση των εργατριών. Ήδη από τη δεύτερη μέρα της απεργίας σημειώνονται συγκρούσεις ενώ οι απεργοσπάστρες με συνοδεία του προέδρου του εργοδοτικού σωματείου δέχονται επίθεση και ακολουθεί συμπλοκή στην οποία χρησιμοποιείται πυροσβεστική αντλία για να τη διαλύσει καθώς επίσης πραγματοποιούνται πολλές συλλήψεις. Με την πίεση του Εργατικού Κέντρου και της «Διεθνούς» η εργοδοσία απομακρύνει τις «ξένες» ενώ οι απολυμένες λόγω απεργίας επανέρχονται στη δουλειά. Ένα χρόνο μετά δημιουργείται ο «Σύνδεσμος εργατών και εργατριών μηχανοποιήτων τσιγαρέτων καπνοκοπτηρίων Θεσσαλονίκης» με την οργανωτική συνδρομή του ΕΚΘ.

Απεργιακοί αγώνες στην περίοδο 1922 – 1928

Το βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο των κοινωνικών αγώνων στη Θεσσαλονίκη αυτής της περιόδου είναι η παρουσία των προσφύγων. Η άφι-

ξή τους συνοδεύτηκε από έντονη δημοσιονομική αστάθεια, υψηλό πληθωρισμό και ανεργία. Τα δεδομένα αυτά ευνόησαν τους εργοδότες στο να επιτεθούν στις εργατικές κατακτήσεις. Ωστόσο οι διεκδικήσεις δεν άλλαξαν ούτε έπεσε η μαχητικότητα των εργατών. Ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας επιδιώχθηκε με ακόμα μεγαλύτερο πείσμα προκειμένου να αναχαιτιστεί η ανεργία. Η άφιξη των προσφύγων προκάλεσε την ανησυχία της κρατικής εξουσίας, η οποία φοβήθηκε τη ριζοσπαστικοποίηση αυτού του πληθυσμού εξαιτίας των κακών συνθηκών διαβίωσής της. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την ένταση της καταστολής και περιστολής των δικαιωμάτων. Το '28 με '29 παρατηρείται ραγδαία αύξηση των σωματείων ως το 1931 που υπάρχει κάθετη πτώση (Ιδιώνυμο, διώξεις, φυλακίσεις, απελάσεις)

- τα γεγονότα του 1923

Το βασικό χαρακτηριστικό αυτού του έτους ήταν η ακρίβεια, ο πληθωρισμός, η σκληρή φορολογία, συναλλαγματική αστάθεια, διαρροή κεφαλαίων στο εξωτερικό και ανάπτυξη κερδοσκοπικών τάσεων στο συνάλλαγμα. Η τιμή της λίρας 15πλασιάζεται προκαλώντας άνοδο στις τιμές των τροφίμων και των ειδών πρώτης ανάγκης. Η λαϊκή δυσарέσκεια εντείνεται ταχύτατα. Στη Θεσσαλονίκη διαδηλωτές συγκεντρώνονται έξω από την Τράπεζα Θεσσαλονίκης, οπλισμένοι με ξύλα και προκαλούν υλικές φθορές στο κτήριο ενώ κατηγορούν τους χρηματιστές για την υποτίμηση της δραχμής. Ταυτόχρονα το κράτος έπρεπε να λύσει το πρόβλημα σίτισης του προσφυγικού πληθυσμού. Η πίεση αυτή οδήγησε σε πλημμελή οργάνωση και έλεγχο της διανομής του ψωμιού και προκάλεσε αναστάτωση στην αγορά τροφίμων και πτώση της ποιότητάς του. Πολλές φορές παρατηρούνται επιθέσεις σε αρτοποιεία και επεισόδια πανικού. Η πολιτική και οικονομική αναταραχή από τις αρχές του '23 και οι υποψίες των εργατών για αισχροκερδείες πρακτικές στη διανομή ψωμιού προκάλεσαν το μεγάλο απεργιακό κύμα του Αυγούστου. Ένας ακόμη λόγος ήταν η εντατικοποίηση της εργασίας των αρτεργατών χωρίς την αντίστοιχη άνοδο των αποδοχών καθώς και η απειλή απόλυσης αφού η ανεργία καλπάζει. Τα γεγονότα ξεκίνησαν στην Αθήνα αλλά επεκτάθηκαν και σε άλλες πόλεις. Στη Θεσσαλονίκη απείργησαν η «Διεθνής Αρτεργατική Ένωση», η «Διεθνής Καπνεργατική Ένωση», οι μυλεργάτες, οι τροchioδρομικοί, οι σιδηροδρομικοί, οι κεραμο-

ποιοί, οι λιμενεργάτες, οι υποδηματεργάτες κ.α. Η πόλη στρατοκρατούνταν ενώ το Ε.Κ.Θ. φρουρούνταν.

Η καπνεργατική αναταραχή του 1924

Το 1924 καταργείται ο νόμος προστασίας των εξαγωγών των καπνών με σκοπό να γίνουν πιο ανταγωνιστικά τα ελληνικά καπνά στις διεθνείς αγορές. Το εξαγωγικός τέλος κρατούνταν από τα ημερομίσθια των εργατών. Με την κατάργηση του οι εργάτες ζήτησαν αύξηση και να τους δοθούν και παρακρατημένα χρήματα πίσω. Οι έμποροι δεν φάνηκαν διατεθειμένοι. Ξεκινάει μια κινητοποίηση «χαλάρωσης» των ρυθμών εργασίας. Οι εργάτες παράγουν επιδεικτικά λιγότερο από όσο μπορούν. Οι έμποροι κηρύσσουν λοκ άουτ με την αιτιολογία πως δεν μπορούν να υπάρχουν αυξήσεις γιατί η τιμή της λίρας (στην οποία έδεναν οι μισθοί) έχει αλλάξει. Η Καπνεργατική Ομοσπονδία Ελλάδος απειλεί με απεργία με αιτήματα να κλειδώσουν τα ημερομίσθια στον τιμάριθμο, να μην υποβιβάσουν άλλο και να πληρωθούν για το λοκ άουτ. Η κυβέρνηση παρενέβη και βρέθηκε μια συμβιβαστική λύση αν και οι έμποροι άρχισαν να προσπαθούν να εφαρμόσουν δικούς τους εργασιακούς κανονισμούς. Τα εργοστάσια ανοίγουν αλλά τα συνδικάτα εξακολουθούν να απειλούν.

Η απεργία των σιδηροδρομικών, 1925

Η «επιτροπή επί των οικονομικών» της κυβέρνησης Παπαναστασίου συγκροτεί μια πρόταση για περικοπές των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού στην οποία συμπεριλαμβάνεται περικοπές στη μισθοδοσία, μείωση προσωπικού δημοσίων υπαλλήλων των σιδηροδρομικών και τροχιοδρομικών. Ειδικά στους σιδηροδρομικούς προτείνεται: μείωση μισθών, να μην πληρώνονται οι μέρες ασθένειας, να καταργηθεί το δώρο και 1500 απολύσεις. Οι αποφάσεις τέθηκαν σε ισχύ την Άνοιξη του 1925 και ακολούθησε η καλύτερα οργανωμένη και πιο μαχητική σιδηροδρομική απεργία στο μεσοπόλεμο.

Ο απεργία ξεκινάει στις 8 Μαρτίου. Η Διοίκηση απαντά με απολύσεις, απεργοσπάστες (πρόσφυγες και στρατιωτικούς). Οι αμαξοστοιχίες δεν

ακίνητοποιούνται εντελώς. Οκτώ μέρες μετά η απεργία εκφυλίζεται, οι εργάτες γυρνούν σταδιακά στη δουλειά. Οι άλλες εργατικές ενώσεις δεν στηρίζουν τον αγώνα ενώ η ΓΣΕΕ καλείται να κηρύξει γενική απεργία αλλά δεν περνάει στην πράξη.

Στη Θεσσαλονίκη, σε μια ύστατη προσπάθεια να διευρυνθεί ο αγώνας, μπαίνει ως κεντρικό αίτημα η εφαρμογή του 8ώρου απέναντι στην ανεργία. Άκαρπες προσπάθειες. Το 8ωρο δεν βρήκε απήχηση σε άλλες επαγγελματικές ομάδες καθώς δεν υπήρχε η έννοια της εργατοώρας αλλά του ρυθμού εργασίας. Δεν υπήρχε διαχωρισμός εργάσιμου-ελεύθερου χρόνου. Η καταπολέμηση της ανεργίας δεν γινόταν αντιληπτή ως μοίρασμα-σπάσιμο του εργασιακού χρόνου αλλά ως άμεσα συνυφασμένη με τον τρόπο οργάνωσης και ελέγχου της εργασίας από τους εργάτες. Οι σιδηροδρομικοί εργάζονταν εντελώς διαφορετικά. Η απεργία έληξε με δεινή ήττα. Οι απολυμένοι δεν επαναπροσλήφθηκαν άμεσα. Μετά από κάποιους μήνες έγιναν κάποια βήματα προς την ικανοποίηση τους αποδεικνύοντας την οργανική σχέση με την εθνική οικονομία που είχαν οι σιδηροδρομικοί. Αν και εργατική αριστοκρατία δεν κατάφεραν να αποτελέσουν πρωτοπορία του εργατικού κινήματος λόγω αυτής της ιδιαιτερότητας.

Καπνεργατικοί αγώνες 1927 - 1928

Ανάμεσα στα 1924 – 1926 επικρατεί ένας κλεφτοπόλεμος ανάμεσα σε εργάτες και έμπορους. Βασικά διακυβεύματα: έλεγχος της εργασίας – επιβολή ανεπεξέργαστου καπνού – έλεγχος απολύσεων – βιβλιάρια εργασίας ενώ το 1925 καταργείται ο νόμος προστασίας των καπνών και δημιουργείται το κρατικό Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών. Ο αναβρασμός εκδηλώνεται ανοιχτά στις 15/2 του 1927.

Στη Θεσσαλονίκη η απεργία ξεκινά στις 13 Ιουνίου. Οι εργάτες εγκαταλείπουν τις θέσεις εργασίας τους και κατευθύνονται στις συγκεντρώσεις. Η αστυνομία απαντά με βία και γίνονται συλλήψεις. Τα αφεντικά κινητοποιούν τους απεργοσπάστες ενώ κανονίζεται συνάντηση του ρεφορμιστικού συνδικάτου με τα αφεντικά (τα αιτήματα είναι εξίσου ριζοσπαστικά με αυτά των κομμουνιστών) η οποία όμως δεν ευδοκιμεί. Η απεργία με



Μάης 1936

Η ήσυχη Θεσσαλονίκη μετατράπηκε σε μια επαναστατημένη Βαρκελώνη

την αποχώρηση της ρεφορμιστικής πτέρυγας χάνει την ενότητα και τη δυναμική της και λήγει χωρίς αποτέλεσμα. Η είσοδος στη δεκαετία του '30 βρίσκει το προλεταριάτο σε θέση άμυνας.

Η εξέγερση του 1936

Πριν την απεργία: Το εργατικό κίνημα στην περίοδο 1930 – 1935

Η αλλαγή της δεκαετίας έφερε μαζί της τρία βασικά χαρακτηριστικά που επηρέασαν την δράση και την οργάνωση του εργατικού κινήματος στην πόλη.

Το πρώτο από αυτά ήταν η μεγάλη ανεργία που έπληξε όλα σχεδόν τα επαγγέλματα και συνοδεύτηκε από δραματική συρρίκνωση του εργατικού εισοδήματος. Το 1931, 35.000 άτομα τρέφονται από δημοτικά συσσίτια

Το δεύτερο χαρακτηριστικό ήταν η διάψευση των εργατικών ελπίδων για έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας. Τα συνδικάτα στενά συνδεδεμένα με τους ειδικευμένους εργάτες της επεξεργασίας καπνών έχουν χάσει τη δύναμή τους λόγω της αντικατάστασής τους με ανειδίκευτες εργάτριες καθώς και με επιβολή απλοποιημένου συστήματος επεξεργασίας. Για πρώτη φορά οι εργοδότες προσλαμβάνουν προσωπικό κατά βούληση γεγονός που επιδρά στο σύστημα πληρωμής και στον ρυθμό εργασίας. Ο έλεγχος του χρόνου εργασίας από το αφεντικό οδηγεί τους εργάτες/τριες να διεκδικήσουν δωρο και ενοποίηση ημερομισθίων, κοινωνική ασφάλιση κ.α. Το 1937

ιδρύεται το Ι.Κ.Α.

Το τρίτο χαρακτηριστικό ήταν η ένταση της κρατικής καταστολής, γεγονός που ευνοήθηκε και από την πολιτική αστάθεια της ίδιας περιόδου. Παρατηρείται γενίκευση της απειθαρχίας στους δρόμους και στις δημόσιες συναθροίσεις. Το 1929 ψηφίζεται ο νόμος περί ιδιώνυμου αδικήματος. Στόχος του ήταν η ποινικοποίηση των «ανατρεπτικών» ιδεών, ιδιαίτερα η δίωξη κομμουνιστών και η καταστολή των συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων. Η βιαιότητα της αστυνομίας και του στρατού εντείνεται (δολοφονίες, ξυλοδαρμοί) ενώ οι περισσότερες εργατικές οργανώσεις διαλύονται. Κύριο πρόσχημα η εξάπλωση του κομμουνισμού, ένας φυσικά βολικός και ελαστικός όρος που κάλυπτε σχεδόν κάθε κίνηση αντίστασης στο καθεστώς. Μέσα σε όλο αυτό το κλίμα το ΚΚΕ αδυνατεί στην πραγματικότητα να συγκροτήσει την λαϊκή δυσaráσκεia σε ανατρεπτικό κίνημα. Παράλληλα η γεωπολιτικά επισφαλής θέση της Θεσσαλονίκης αντανakλάται και στον τρόπο που αντιμετωπίζονταν ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης (όξυνση του αντισημιτισμού). Μέσα σε αυτές τις συνθήκες το 1930 εμφανίζεται στην πόλη η εθνικιστική – φασιστική οργάνωση ΕΕΕ (Εθνική Ένωση Ελλάδας) που έμεινε γνωστή για τη δράση της εναντίον του εργατικού κινήματος καθώς και για τις ρατσιστικές επιθέσεις της στους εβραϊκούς καταυλισμούς, πάντα με την ανοχή της αστυνομίας. (πυρπόληση της εργατικής εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ το 1931).

Οι μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις από τους εργάτες/τριες της Θεσσαλονίκης (καπνεργάτες,

Μάης 1936 πανθεσσαλονικιώτικη απεργία



εργάτες μετάλλου, λιμενεργάτες, υποδηματεργάτες) προαναγγέλλουν τα γεγονότα του 1936 με κορυφαία στιγμή την κινητοποίηση των καπνεργατών της βιομηχανίας «Κομέρσιαλ».

Τα γεγονότα του 1936

Τα αιματηρά γεγονότα του Μάη του 1936 στην Θεσσαλονίκη ξέσπασαν αυθόρμητα, με αφορμή την απεργία του καπνεργοστασίου «Κομέρσιαλ» (σημαρινό κτίριο εμπορικού κέντρου και του αμερικανικού προξενείου στην Τσιμισκή). Οι εργάτες είχαν υποβάλει τα αιτήματά τους στον εργοδότη και όταν αυτός τα απέρριψε, κατέλαβαν το εργοστάσιο, κλείστηκαν μέσα σε αυτό και με πανό και μαύρες σημαίες στα παράθυρα ζήτησαν συμπάρασταση των άλλων εργοστασίων. Σε λίγες μέρες κηρύσσεται πανκαπνεργατική απεργία (12.000 καπνεργάτες της Θεσσαλονίκης, εκ των οποίων το 70% ήταν γυναίκες) κι από τις δύο συνομοσπονδίες και σωματεία, των συντηρητικών από τη μια και της Ενωτικής – που επηρέαζε το ΚΚΕ – από την άλλη. Οργανώνονται αυθόρμητα ταμεία αλληλεγγύης για τους σκοπούς της απεργίας.

Η απεργία επεκτείνεται σε όλη τη χώρα και αποκτά πανεργατικό χαρακτήρα. Παράλληλα, οι πολιτικές εξελίξεις προδιαγράφουν τις ζοφερές για το εργατικό κίνημα εξελίξεις: Η βουλή χορηγεί στον Μεταξά ψήφο εμπιστοσύνης.

Οι απεργοί δεν είναι μόνοι τους. Ένα μεγάλο κί-

νημα αλληλεγγύης συμμετέχει στον αγώνα τους. Η αστυνομία βιαιοπραγεί και προκαλεί, αλλά τα συνδικάτα συνεχίζουν. Οι μαζικές δολοφονίες διαδηλωτών προκαλούν νέα κύματα οργής και αγανάκτησης. Όλη η πόλη έχει ξεσηκωθεί ενώ οι στρατιώτες παραβαίνουν τις διαταγές, αρνούνται να σηκώσουν όπλο κατά των εξεγερμένων και συγκρούονται με τους χωροφύλακες. Η δραματική εξέλιξη των γεγονότων υποχρέωσε την κυβέρνηση να ενδιαφερθεί για την επίλυση των εργατικών ζητημάτων. Η απεργία έχει πάρει πολιτικό χαρακτήρα. Κάποια από τα αιτήματα ικανοποιούνται (ημερομίσθια) και η ΓΣΕΕ κηρύσσει λήξη της απεργίας και στη συνέχεια καλεί πανεργατική απεργία. Στόχος της, η διαμόρφωση σχέσεων εξουσίας μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα, έλεγχος της αυτονομίας του αγώνα και χειραγώγηση. Τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης θεωρήθηκαν ταραχές επαναστατικού χαρακτήρα και αποτέλεσαν πρόσχημα για την εγκαθίδρυση δικτατορίας. Παρόλα αυτά το αντικρατικό αίσθημα παρέμεινε στην κοινή γνώμη.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

Η θέση της γυναίκας στην αγροτική οικονομία της οθωμανικής αυτοκρατορίας στα τέλη του 19ου αιώνα

Το παράδειγμα της Ασσήρου

Κατά το 1870 φθάνουν στην Γιουβέζνα (σημερινή Άσσυρος) έλληνες έποικοι από τη Θεσσαλία και τα Τρίκαλα. Αυτοί οι πρώτοι έποικοι παντρεύτηκαν σλαβόφωνες γυναίκες από τα γύρω χωριά. Αφού αρχικά τακτοποιήθηκαν χάρη στις επιχειρηματικές δραστηριότητες και τις υπηρεσίες που πρόσφεραν στα περαστικά караβάνια ως έμποροι, μπακάληδες, βιοτέχνες αυτοί οι ελληνόφωνοι επέκτειναν τις δραστηριότητές τους για να καλύψουν τις ανάγκες των γύρω οικισμών, που θεωρούσαν τη Γιουβέζνα ως εμπορικό κέντρο τους.

Το γεγονός ότι ως ορθόδοξοι χριστιανοί άνηκαν στην ίδια τελετουργική κοινότητα, το ρουμ μιλέτι, υπό το οικουμενικό πατριαρχείο και τους τοπικούς παπάδες του, διευκόλυνε αυτή τη διαδικασία. Κάνοντας τέτοιους γάμους ακολούθησαν προϋπάρχοντα πρότυπα γαμήλιων ανταλλαγών-πρακτικών, που εφαρμόζαν οι χριστιανοί κολίγοι, τους οποίους βρήκαν *in situ* στην εποχή άφιξης τους.

Η εργασία των γυναικών ήταν σημαντική πλευρά της τοπικής οικογενειακής οικονομίας καθώς οι ελληνόφωνοι έμποροι έποικοι στη Γιουβέζνα διαφοροποίησαν βαθμιαία την οικογενειακή οικονομία, επεκτείνοντάς την στην κτηνοτροφία και αργότερα στην γεωργία στις νεοαποκτηθέντες γαίες τους, εντός των οικογενειών τους αναπτύχθηκαν σαφέστεροι καταμερισμοί εργασίας. Οι χριστιανοί που κυριάρχησαν στο εμπόριο, επέβλεπαν τα μαγαζιά τους και τις δραστηριότητες μεταφορών, ενώ οι γυναίκες και οι κόρες τους δούλευαν στα χωράφια. Επιπλέον, η ιδιοκτησία που μετακινούνταν μαζί με τις γυναίκες ανάμεσα στις οικογένειες, είτε με τη μορφή ιδιοκτησίας της νύφης, είτε με τη μορφή προίικας, ήταν κρίσιμο ζήτημα στις ρυθμίσεις για τους αρραβώνες. Μέσα

από τους συγγενικούς δεσμούς που δημιουργούνταν με τους γάμους, οι οικογένειες μπορούσαν να εκμεταλλεύονται νέους διαύλους πλουτοπαραγωγικών πόρων ή να δημιουργούν νέα πελατεία για τις επιχειρήσεις τους. Πολλές από τις οικογένειες που ασχολούνταν εντατικότερα με τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή ήταν μεγάλες, εκτεταμένες οικογενειακές μονάδες, στις οποίες η εργασία των γυναικών ήταν βασικό συστατικό, τόσο στο σπίτι, όσο και στα χωράφια. Αυτές οι εκτεταμένες οικογένειες χαρακτηρίζονταν από αυτό που οι ανθρωπολόγοι αποκαλούν κοινή οργανωτική μορφή. Αυτές οι οικογενειακές ρυθμίσεις συνεπαγόταν άφθονο εργατικό δυναμικό, στο οποίο οι γυναίκες έπαιζαν σημαντικό ρόλο.

Η παρουσία κοινών οικογενειών δείχνει μάλλον ότι οι συνθήκες παραγωγής στην περιοχή ευνοούσαν συγκεκριμένα πρότυπα στους κύκλους ανάπτυξης των οικογενειών. Η εκτεταμένη οικογενειακή οικονομία ενθαρρυνόταν ιδιαίτερα στις μεγάλες γεωργοκτηνοτροφικές οικογένειες, των οποίων τα μέσα συντήρησης και η ευημερία συνδεόταν με το μέγεθος του εργατικού δυναμικού τους και όπου ιδίως οι φορολογικές πολιτικές οδηγούσαν στην ανάπτυξη μεγαλύτερων οικογενειακών μονάδων.

Σε αυτά τα πλαίσια, η σημασία της εργασίας των γυναικών εκφραζόταν συμβολικά με διάφορους τρόπους. Ήταν συνηθισμένη πρακτική να κάνει η οικογένεια του γαμπρού προσφορές στην οικογένεια της νύφης για την αγορά της. Στην Άσσυρο, την πρωτοβουλία του παζαρέματος για την αγορά της νύφης την είχε η οικογένεια του γαμπρού που προσέγγιζε την οικογένεια της νύφης και δήλωνε: «ακούσαμε ότι έχετε μια δαμάλα για πούλημα».* Εντούτοις, ακόμα και μετά τον αρραβώνα, μερικοί γάμοι δεν γίνονταν, αν οι δυο οικογένειες δεν κατάφερναν να συμφωνήσουν στη ημερομηνία. Οι οικογένειες των γαμπρών επιδίωκαν οι γάμοι να γίνονται νωρίτερα την άνοιξη, έτσι ώστε να επωφελούνται από ένα ακόμη ζευγάρι χέρια κατά την αγροτική εποχή αιχμής το καλοκαίρι. Για τους ίδιους λόγους, η οικογένεια της νύφης προτιμούσε γάμο το φθινόπωρο, ή ακόμη και το χειμώνα.

Οι κόρες των περισσότερων σλαβόφωνων οικογενειών έπαιρναν ρούχα όταν παντρεύονταν, αλλά δεν έπαιρναν προίικα. Εντούτοις, όταν ο Ι. Πάσχος, γιος σλαβόφωνου από την Παλαιόχωρα, παντρεύτηκε την κόρη του Κοντού, ελληνό-

φωνου εποίκου από τα Τρίκαλα, πήρε ως προίκα ιδιοκτησία στην αγορά της Γιουβέζνας και την επιχείρηση καπνού του πεθερού του. Ο εμπορικός τρόπος ζωής, με τις αποχρώσεις αστικού πολιτισμού, εισήγαγε νέες μορφές μεταβίβασης ιδιοκτησίας στην τοπική κοινωνία, πολλές από τις οποίες εκφραζόταν στο ελληνικό ιδίωμα, που ήταν η *lingua franca* του εμπορικού κόσμου των Βαλκανίων.

Οι χριστιανοί της Γιουβέζνας ήταν ένας ποικίλος πληθυσμός, που χαρακτηριζόταν από διαφορές στη γλώσσα, από τον τρόπο εξασφάλισης των μέσων συντήρησης, από τα περιουσιακά στοιχεία και τον τρόπο καταγωγής. Η αγορά ήταν κοινωνικός χώρος ανοιχτός σε όλους, αλλά μερικοί έλεγχαν το μεγαλύτερο μερίδιο ανταλλαγών εκεί. Αυτοί οι «άνθρωποι της αγοράς» κυριαρχούσαν σε όλο το κεντρικό φόρουμ ανταλλαγών στην τοπική ζωή. Παρά τις φαντασίες περί Αλεξάνδρου, και βυζαντινών, οι έλληνες της Γιουβέζνας ανήλθαν με τη δημιουργία της νέας εμπορική αγοράς στα τέλη του 19ου αιώνα. Συνειδητά ή υποσυνείδητα, αυτές οι τοπικές ελίτ εξέφραζαν ένα αίσθημα κοινής ταυτότητας, μέσα από τα κοινά πρότυπα τελετουργικής ανταλλαγής. Ενώ οι πάντες έκαναν ανταλλαγές στο κοσμικό πεδίο της εμπορικής αγοράς, τα πρότυπα της τελετουργικής ανταλλαγής, που αφορούσαν πιο προσωπικές πλευρές της ζωής (όπως ο γάμος), είχαν πολύ μεγαλύτερη επιλεκτικότητα. Οι τσορμπατζήδες παντρεύονταν με έναν ιδιαίτερο τρόπο και μεταβίβαζαν την ιδιοκτησία μεταξύ τους επί γενεές μέσα από πρακτικές κληρονομιάς και προίκας αρραβώνων και γάμου. Με την πάροδο του χρόνου, τα πρότυπα γαμήλιων ανταλλαγών και συμμαχιών οδήγησαν στη γενικευμένη κυκλοφορία της ιδιοκτησίας εντός τη κοινότητας μεταξύ ορισμένων χριστιανικών οικογενειών, περιλαμβάνοντας μερικές οικογένειες και αποκλείοντας άλλες.

Μόνο με την εισαγωγή της εθνικής προπαγάνδας στην τοπική σκηνή, οι γλωσσικές διαφορές ανάμεσα στους ελληνόφωνους και τους σλαβόφωνους χάραξαν νέα και εξαιρετικά σημαντικά κοινωνικά και πολιτικά σύνορα. Πριν από αυτό, ο πολύγλωσσός χαρακτήρας της αγοράς της Γιουβέζνας την είχε μεταβάλει σε σημαντικό κέντρο ανταλλαγής στην πεδιάδα. Οι γάμοι και οι συμμαχίες συγγένειας με τις τοπικές σλαβόφωνες οικογένειες δεν είχαν εξασφαλίσει στους ελληνόφωνους μετανάστες εποίκους (από τη Θεσσα-

λία) μόνο πρόσβαση στην τοπική ιδιοκτησία, αλλά ένα ευρύ δίκτυο πατρωνίας, που στήριζε τις εμπορικές επιχειρήσεις τους. Οι συγγενικοί δεσμοί με τα γύρω χωριά της περιοχής βοήθησαν αυτούς τους νέους εποίκους να εγκαθιδρύσουν, να επεκτείνουν και να διαφοροποιήσουν τα δίκτυα ανταλλαγών. Αργότερα, με την άνοδο του εθνικού ανταγωνισμού για την περιοχή, η προσανατολισμένη στους έλληνες αγορά της Γιουβέζνας και η εμπορική ελίτ της έπαιξαν δραστήριο ρόλο στον αυξανόμενο πολιτικό αγώνα, είτε ως εκπρόσωποι και υποστηρικτές της ελληνικής υπόθεσης, είτε ως πάτρωνες και προστάτες των σλαβόφωνων συγγενών εξ αγχιστείας.

Στη διάρκεια των εθνικών αγώνων στις αρχές του αιώνα, μερικές σλαβόφωνες από το Αμπάρ-Κιόι και αλλού, οι οποίες είχαν παντρευτεί άνδρες ελληνόφωνων οικογενειών της Γιουβέζνας, βρέθηκαν σε μια κατάσταση στην οποία οι σύζυγοί τους ή τα πεθερικά τους απαγόρευαν να μιλούν τη μητρική γλώσσα τους στο ίδιο τους το σπίτι. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι πριν από τις αρχές του αιώνα οι γλωσσικές διαφορές δεν αντιπροσώπευαν κάποιο σημαντικό κοινωνικό ή πολιτικό σύνορο ανάμεσα στους πληθυσμούς της Μακεδονίας.

Μόνο αργότερα, στη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα, όταν αυτοί οι άνδρες απαγόρευσαν στις γυναίκες τους να μιλούν «βουλγάρικα», η γλώσσα έγινε πηγή έντασης και συγκρούσεων, και εντέλει πραγματικός εθνικός φραγμός, ο οποίος διαιρούσε και πόλωνε την ύπαιθρο.

Η είσοδος των γυναικών ως δρώντων υποκειμένων στον οικονομικό χώρο όπου κυριαρχεί η μισθωτή εργασία, ταυτίζεται με την εντατικοποίηση της μετανάστευσης προς την πόλη. Για να μελετήσουμε τη διαμόρφωση του επαγγέλματος της εργάτριας επιβάλλεται να ανατρέξουμε στους μηχανισμούς που συγκροτούν τη γυναικεία εργατική δύναμη στην ελληνική πόλη.

Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1922

Στο τοπίο της νεοελληνικής πόλης η παρουσία της εργάτριας έχει γίνει αισθητή από το 1870, όταν τα πρώτα ατμοκίνητα εργοστάσια τίθενται σε λειτουργία. Η φυσιогνωμία της αποτελεί ένα από τα σύμβολα του κοινωνικού και οικονομικού μετασχηματισμού. Σε μια νεαρή χώρα της ευρω-

παϊκής περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, με ασήμαντο προβιομηχανικό τομέα (χειροτεχνιακό και εργαστηριακό), που προσπαθεί να διαρρήξει τις κυρίαρχες δομές του οθωμανικού παρελθόντος, ο τομέας της μεταποίησης συνιστά μια από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την είσοδο της σε μια αναπτυξιακή διαδικασία που αντιστοιχεί στα δυτικά πρότυπα.

Προς τη συγκρότηση της γυναικείας εργατικής δύναμης

Η επιλεκτική μετανάστευση

Η οικογενειακής μορφής αγροτική ιδιοκτησία και η εκμετάλλευση αγροτικών προϊόντων προς εξαγωγή που απαιτούν εντατικοποίηση της εργασίας, όπως η καλλιέργεια της σταφίδας, συγκρατούν τον αγροτικό πληθυσμό στην ύπαιθρο. Όπως παρατηρεί ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος: «Ο μηχανισμός της αγροτικής εξόδου, στην κλασική και αναγνωρίσιμη μορφή του, της διάλυσης δηλαδή των αγροτικών ισορροπιών και της μετατροπής των κατεστραμμένων αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες στην πόλη, δεν λειτούργησε στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας». Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στον ελληνικό χώρο δεν έχουμε φαινόμενα βίαιης αποστέρησης των αγροτών από τις ιδιοκτησίες τους, έτσι ώστε αυτοί στη συνέχεια να τροφοδοτήσουν την πόλη με φθηνά εργατικά χέρια. Όμως, παρουσιάζονται μικρότερης έκτασης μετακινήσεις προς την πόλη εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός της υπαίθρου, οι οποίες αξίζει τον κόπο να σχολιαστούν. Είναι πιθανό ότι τα κίνητρα των μεταναστών αγροτικής προέλευσης δεν δημιουργούνται μόνο από την ανάγκη επαγγελματικής απασχόλησης. Η έκρηξη του φαινομένου της αστικής ανάπτυξης τροφοδοτεί κάθε είδους όνειρα, ουτοπίες, ενθουσιασμούς, προκαταλήψεις για την πόλη. Η πόλη παρουσιάζεται, κυρίως για τους αγρότες, ως ο ιδανικός τόπος εξεύρεσης εργασίας και επιλογής ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος. Επιπλέον, η προσδοκώμενη βελτίωση του επιπέδου ζωής στην πόλη, η εξασφάλιση κοινωνικής θέσης και η επιθυμία για διαφυγή από το στενό πλαίσιο της κοινωνίας του χωριού ασκούν μια ελκτική δύναμη προς αυτήν. Ας κρατήσουμε, λοιπόν, αυτή την ελκτική

δύναμη της πόλης ως μια συνιστώσα της μετακίνησης των αγροτικών στρωμάτων. Πριν προχωρήσουμε θα πρέπει να κάνουμε μια διευκρίνιση ως προς τις δυνατότητες απασχόλησης που έχουν οι νέες της υπαίθρου στην πόλη. Με αυτόν τον τρόπο θα κατανοήσουμε και το μηχανισμό μετανάστευσης. Δύο δυνατότητες επαγγελματικής επιλογής έχουν οι γυναίκες όταν έρχονται στην πόλη: να γίνουν υπηρέτριες ή εργάτριες. Η φύση του επαγγέλματος της υπηρέτριας επιτρέπει ή και επιβάλλει την ατομική μετανάστευση. Μικρή εξαίρεση αποτελεί ένας περιορισμένος αριθμός περιπτώσεων, στις οποίες προσλαμβάνεται για να ασκήσει υπηρετικά καθήκοντα όλη η οικογένεια. Όταν οι οικονομικοί πόροι δεν επαρκούν για την επιβίωση, τότε η οικογένεια είναι υποχρεωμένη να αναπροσαρμόσει το μέγεθος της αποστέλλοντας ένα από τα γυναικεία μέλη της στην πόλη ως υπηρέτρια. Στις αγροτικές οικογένειες τα καθήκοντα των μελών τους διαφοροποιούνται αναλόγως του φύλου και της ηλικίας. Οι άνδρες φροντίζουν για τις γεωργικές εργασίες αυτοί που πλεονάζουν πηγαίνουν στην πόλη ή αλλού, σύμφωνα με την παράδοση, γίνονται ναυτικοί. Οι γυναίκες ασχολούνται με την οικοτεχνία και με αγροτικές εργασίες που δεν απαιτούν μεγάλη δύναμη, με την καλλιέργεια του λαχανόκηπου, τα κατοικίδια ζώα και τη φροντίδα των παιδιών. Όταν υπάρχει πλεόνασμα γυναικείων χεριών, μία προσοδοφόρα λύση είναι να σταλεί το κορίτσι στην πόλη υπηρέτρια. Το επάγγελμα της υπηρέτριας δεν χρειάζεται καμία εξειδίκευση. Επιπλέον, βάσει της ιδιότητάς της η υπηρέτρια εξασφαλίζει στέγη στην κατοικία των αφεντικών της, φαγητό, μισθό και πολλές φορές ρούχα και υποδήματα. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια δεν έπαιρναν μισθό αλλά ο εργοδότης ή έστελνε χρήματα στην οικογένειά τους ή είχε την υποχρέωση να τις προικίσει σε περίπτωση γάμου. Υπάρχουν διάσπαρτες νύξεις στην λογοτεχνία για την οικονομική τους αλλά και την σεξουαλική τους εκμετάλλευση. Η ατομική μετανάστευση φαίνεται να είναι δυσκολότερη για τις εργάτριες.

Υπάρχουν προβλήματα νοοτροπίας τα οποία δεν πρέπει να θεωρηθούν δευτερεύοντα. Καμία οικογένεια δεν αφήνει εύκολα μια κοπέλα μόνη της να πάει στην πόλη για να δουλέψει. Ο άγνωστος κόσμος της πόλης φαντάζει απειλητικός στο νου των χωρικών. Γι' αυτό η διαδικασία

μετοικεσίας των χωρικών στην πόλη στηρίζεται πάντα στην αλληλεγγύη που εξασφαλίζουν οι οικογενειακές, οι συγγενικές και οι συντοπιτικές σχέσεις. Μέσω των σχέσεων αυτών εξασφαλίζεται η επιβίωσή τους στην πόλη. Εδώ τίθενται και θέματα «τιμής» δεν θεωρείται ευυπόληπτη η οικογένεια που στέλνει μόνο του ένα κορίτσι στην πόλη για να γίνει εργάτρια. Ας λάβουμε υπόψη μας ότι η επαγγελματική ιδιότητα της εργάτριας απαιτεί ανεξαρτησία. Το ημερομίσθιο που λαμβάνει της εξασφαλίζει μια αυτονομία, η οποία μπορεί να γίνεται ανεπιθύμητη έως και επικίνδυνη για την οικογένειά της και για τους υποψήφιους γαμπρούς του χωριού.

Υπάρχουν όμως και μια σειρά από οικονομικά προβλήματα που καθιστούν δύσκολη έως αδύνατη την ατομική μετανάστευση για τις γυναίκες που προορίζονται να εργασθούν ως εργάτριες. Το κόστος ζωής στην πόλη είναι δυσβάσταχτο. Γιατί η εργάτρια που ζει μόνη της στην πόλη πρέπει να καλύπτει με το μισθό της βασικά έξοδα, όπως είναι η στέγη, το φαγητό και η ένδυση. Στο επίπεδο της μεταναστεύουσας οικογένειας επιτυγχάνεται ένα είδος οικονομικών κλίμακας. Πραγματικά, η αγρότισσα που πρόκειται να μεταβληθεί σε εργάτρια συνοδεύεται συνήθως από την οικογένειά της και σπανιότερα από κάποιο άρρεν μέλος της.

Τα πολεμικά γεγονότα και ο ρόλος τους στην εισροή γυναικείου εργατικού δυναμικού

Κατά τη δεκαετία των πολεμικών συγκρούσεων, από τον Οκτώβριο του 1912, που άρχισαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922, σημειώνονται μετακινήσεις πληθυσμού στον ελληνικό χώρο, κυρίως στη Μακεδονία. Οι μετακινήσεις αυτές είναι αποτέλεσμα άλλοτε διώξεων και άλλοτε θεληματικής μετανάστευσης. Συγκεκριμένα φεύγουν 125.000-130.000 μουσουλμάνοι και «βουλγαρόφωνοι» αγρότες από τη Μακεδονία, ενώ έρχονται και εγκαθίστανται στη Μακεδονία 124.000 περίπου Έλληνες από τη Σερβία, τον Καύκασο, τη Θράκη, τη Μ. Ασία και την Κωνσταντινούπολη. Τα στοιχεία που έχουμε για το συγκρότημα της Αθήνας και του Πειραιά είναι τα εξής: 14.071 έρχονται από τη Μ. Ασία, 408 από τη Βουλγα-

ρία, 1.019 από τη Ρωσία και 1.402 από τα Δωδεκάνησα. Οι περισσότεροι από αυτούς απασχολούνται ως εργάτες και εργάτριες στα εργαστήρια (ξυλουργεία, ζαχαροπλαστεία, ραφεία) και στα εργοστάσια. Οι εφημερίδες δίνουν έμφαση στο μαζικό χαρακτήρα που λαμβάνουν αυτές οι αφίξεις χρησιμοποιώντας τον τίτλο «καραβάνια προσφύγων».

Διανύουμε την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων. Από το 1912 μέχρι το 1923 ο ελληνικός στρατός διατελεί σε κατάσταση επιστράτευσης. Οι καταναλωτικές ανάγκες τόσο του ελληνικού στρατού, όσο και των συμμάχων στη Μακεδονία, καθώς και ο αποκλεισμός από τις δυνάμεις της Entente (1916-1917) δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη ορισμένων βιομηχανικών κλάδων, όπως αυτός της κλωστοϋφαντουργίας και της βιομηχανίας τροφίμων. Το γεγονός έχει επακόλουθα στη γυναικεία απασχόληση. Τα εργοστάσια αναπληρώνουν την έλλειψη εργατικών χεριών με γυναίκες και κορίτσια. Προφανώς, κάποιες από τις κενές θέσεις εργασίας καλύπτονται από τις γυναίκες-πρόσφυγες που καταφεύγουν στην Ελλάδα. Η μείωση του εισοδήματος των οικογενειών που έχουν στρατευμένους στρέφει τα γυναικεία μέλη προς αναζήτηση εργασίας. Πολλές γυναίκες, κυρίως αυτές που έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις, στρέφονται προς το φασόν.

Από το αγροτικό εορτολόγιο στον ωρολογιακό χρόνο

Η μετατροπή της άρτι αφιχθείσας στην πόλη αγρότισσας σε εργάτρια συνοδεύεται από καταλυτικές αλλαγές στο εργασιακό και κοινωνικό της περιβάλλον. Από τον αγροτικό χρόνο στον εργοστασιακό χρόνο, από την ύπαιθρο στον ασφυκτικά περιορισμένο χώρο του εργοστασίου και του βιοτεχνικού εργαστηρίου, η εργάτρια οφείλει κατ' αρχάς να πειθαρχήσει το σώμα της, να ρυθμίσει την καθημερινότητά της, έτσι ώστε να ενσωματώσει τις πειθαρχίες που επιβάλλει ο κόσμος της μισθωτής εργασίας.

Παρακολουθώντας την ένταξη της εργάτριας στην πόλη, διαπιστώνουμε ότι η έννοια του χρόνου μεταβάλλεται, επιβάλλοντας ένα νέο ρυθμό στην καθημερινότητά της, διαφορετικό από εκείνον της αγροτικής ζωής. Ο χρόνος κυριαρχεί και εντείνει τη διχοτόμηση του χώρου ανάμε-

σα στο ιδιωτικό, στην κατοικία, και στο δημόσιο, στο εργασιακό και κοινωνικό περιβάλλον.

Στον αγροτικό κόσμο, σύμφωνα με το αγροτικό-εορτολογικό ημερολόγιο που πρότεινε ο François Lebrun «ο χρόνος είναι κυκλικός, σαν μια ρόδα που γυρίζει συνεχώς. Οι εποχές, που εναλλάσσονται με αμετάβλητο τρόπο καθορίζοντας τις αγροτικές ασχολίες, και οι θρησκευτικές εορτές χρησιμεύουν και ως σημεία αναφοράς για τους αγρότες».

Η απασχόληση των γυναικών στην ύπαιθρο ήταν συνεχής, ο καθημερινός ελεύθερος χρόνος τους ήταν μηδαμινός. Εκτός από τις δουλειές στα χωράφια και τη φροντίδα του λαχανόκηπου και των κατοικίδιων ζώων, οι γυναίκες ήταν επιφορτισμένες με το νοικοκυριό και την φροντίδα των παιδιών, εργασίες που επαναλάμβαναν καθημερινά και σε ορισμένες στιγμές της ημέρας. Ο χρόνος εργασίας στα χωράφια άρχιζε με την ανατολή και τελείωνε με τη δύση του ήλιου. Ο ιστορικός E. P. Thompson, που αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου του *Customs in common* στο μετασχηματισμό της αντίληψης του χρόνου και στον τρόπο με τον οποίο επηρέασε ο χρόνος την πειθαρχία μέσα στην εργασία, επισημαίνει ότι στις αγροτικές κοινωνίες η μέτρηση του χρόνου καθορίζεται από τη δουλειά που πρέπει να γίνει. Οι ίδιοι οι αγρότες κυριαρχούσαν στον χρόνο τους και ασχολούνταν με κάτι που εξυπηρετούσε μια αναγκαιότητα. Έτσι ο διαχωρισμός ανάμεσα στην «εργασία» και στη «ζωή» δεν ήταν έντονος. Οι κοινωνικές σχέσεις και η εργασία εμπλέκονταν, ενώ ο εργάσιμος χρόνος δεν ήταν καθορισμένος βάσει ωραρίου, μπορούσε να επιμηκυνθεί ή να επιταχυνθεί.

Κατά τη δεκαετία του 1870 οι περισσότερες κοπέλες στην πόλη για να εργασθούν κατευθύνονταν προς τα εργοστάσια, κυρίως στα κλωστοϋφαντήρια, γιατί εκεί μπορούσαν χωρίς να διαθέτουν τεχνογνωσία να αμειφθούν αμέσως.

Η εργασία στο ατμοκίνητο εργοστάσιο δεν απαιτεί ιδιαίτερες τεχνικές γνώσεις, απαιτεί όμως συγχρονισμό με την κίνηση των μηχανημάτων και, ταυτόχρονα, πειθαρχία του σώματος για την όσο το δυνατό μεγαλύτερη αποδοτικότητα. Πράγματα, δηλαδή, που προϋποθέτουν τον υπολογισμό του χρόνου. Ο χρόνος εργασίας που επιβάλλει το εργοστάσιο, ήταν το πρώτο και κυριότερο πράγμα στο οποίο έπρεπε να μάθουν να πειθαρχούν οι εργαζόμενοι. Το ρολόι, σύμβο-

λο της πολυτέλειας και της κοινωνικής ανόδου, ήταν άγνωστο εξάρτημα. Οι μηχανισμοί μέτρησης του χρόνου ανήκαν πάντα στους άλλους. Ήταν η καμπάνα της εκκλησίας της ενορίας τους, ο χαρακτηριστικός θόρυβος της μηχανής του τρένου, το σφύριγμα στο εργοστάσιο που τις καλούσε στη δουλειά, το κουδούνι που σήμαινε την έναρξη και την παύση της ή οι δείχτες του ρολογιού που ήταν, σπανίως, κρεμασμένο στον τοίχο του εργοστασίου. Όσον αφορά την ανάγνωση της ώρας από το ρολόι, νομίζω ότι ελαχιστότατες από τις εργάτριες τη γνώριζαν. Τόσο για τον εργοδότη, όσο και για τις εργάτριες ο χρόνος ήταν έννοια ταυτόσημη με τη χρηματική αμοιβή. Τι μένει, όμως, από το αγροτικό παρελθόν στο εργατικό παρόν της εκπαιδευόμενης στην έννοια του «εργοστασιακού χρόνου» εργάτριας; Οι εργάτριες παρέμεναν προσκολλημένες στο θρησκευτικό-αγροτικό χρόνο. Επέμεναν στον εορτασμό των Χριστουγέννων, του Πάσχα, επέμεναν να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα τις ημέρες των νηστειών και να παρακολουθούν τις ακολουθίες των Χαιρετισμών. Από τις εφημερίδες γινόταν θόρυβος για να πεισθούν οι εργοστασιάρχες να αλλάξουν το ωράριο εργασίας τις Παρασκευές των Χαιρετισμών, προκειμένου το προσωπικό να πηγαίνει στην εκκλησία χωρίς να υπόκειται σε χρηματικό πρόστιμο λόγω εγκατάλειψης της εργασίας του. Φαίνεται ότι το αίτημα των εργαζομένων, που υποστηρίχθηκε και από τις εφημερίδες, έγινε αποδεκτό από τους εργοστασιάρχες.

Ας επανέλθουμε όμως στο θέμα του χρόνου εργασίας, για να δούμε πώς καθορίζεται και τα αιτήματα που διαμορφώνονται για την ελάττωσή του. Στα πρώτα κείμενα που μιλούν για τις εργάτριες στην πόλη ο χρόνος προσδιορίζεται συχνότερα με βάση την ανατολή και τη δύση του ήλιου παρά με την ώρα, τα τέταρτα και τα λεπτά. Η μεγάλη διάρκεια του εργάσιμου χρόνου δικαιολογεί πλήρως για τις γυναίκες το ρητό «αργία μήτηρ πάσης κακίας», γιατί «η εργατική ώρα, από της ανατολής του ηλίου μέχρι δύσεως δεν αφήνει αυταίς ευρύ στάδιον εξαχρειώσεως...». Κάθε άλλη ενασχόληση εκτός από το εργοστάσιο, το νοικοκυριό, τον εκκλησιασμό και τη φροντίδα των παιδιών θεωρείται όχι μόνο ως σπατάλη χρόνου, αλλά και ως ηθικά ύποπτη.

Στην Ελλάδα οι πρώτες φωνές διαμαρτυρίας προκειμένου να θεσπισθούν προστατευτικοί νό-

μοι για την εργάτρια, προέρχονται από γυναίκες διανοούμενες που ανήκουν στην αστική τάξη. Η διευθύντρια του περιοδικού Εφημερίς των Κυριών Καλλιρρόη Παρρέν ζητά το 1890 να καθορισθούν με νόμο οι ώρες εργασίας των γυναικών. Οι πρώτοι που κάνουν μνεία για τα θέματα εργασίας των γυναικών, ειδικότερα για το ωράριο, είναι οι σοσιαλιστές που ασπάζονταν τις ιδέες του Σταύρου Καλλέργη. Εμπνευσμένος από τους ευρωπαϊούς σοσιαλιστές με τους οποίους έχει επαφές, ο Καλλέργης προσπαθεί να εφαρμόσει σχετικά με τη γυναικεία εργασία την απόφαση της Εργατικής Συνδιάσκεψης του Βερολίνου που έγινε από τις 15 έως τις 28-3-1890. Έτσι, την Πρωτομαγιά του 1893 ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Όμιλος, που ίδρυσε ο Σταύρος Καλλέργης, προβάλλει το αίτημα να περιορισθούν οι εργάσιμες ώρες «εις οκτώ καθ' εκάστην κατ' ανώτατον όριον και ολιγώτερον διά τας κοπιώδεις και ανθυγιεινάς εργασίας και διά τους παίδας και τας γυναίκας». Στο τελικό όμως ψήφισμα της συγκέντρωσης του Ομίλου στις 2 Μαΐου δεν περιλαμβάνεται το συγκεκριμένο αίτημα

Οι θέσεις εργασίας για τις γυναίκες στο εργοστάσιο

Η συγκέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας και η εισαγωγή μηχανών στον καθορισμένο χώρο του εργοστασίου επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας. Στις περισσότερες μεταποιητικές μονάδες, ιδίως στον τομέα της βαμβακουργίας, ισχύει το σύστημα της καθετοποίησης της παραγωγής, το οποίο επιτρέπει έναν ακόμα μεγαλύτερο καταμερισμό της εργασίας κατά στάδια επεξεργασίας του προϊόντος. Πραγματικά, το γυναικείο εργατικό δυναμικό συγκεντρώνεται στις μεγάλες μονάδες, όπου ισχύει η μηχανοποίηση και ο καταμερισμός των εργασιών.

Για τη σχέση των γυναικών με τις μηχανές είναι ενδιαφέρον να αναφερθούμε στη Michelle Perrot, η οποία εντοπίζει ότι στα εργοστάσια του 19ου αιώνα ξαναβρίσκουμε το σχήμα που ισχύει στις πρωτόγονες κοινωνίες: μόλις εισάγεται μια μηχανή κάπως πιο δύσκολη στη χρήση της, την οικειοποιούνται οι άντρες, ενώ οι γυναίκες απομακρύνονται από τη συγκεκριμένη αυτή δουλειά. Συγκεκριμένα στα εργοστάσια η τεχνο-

μάθεια είναι αποκλειστικό πεδίο των ανδρών. Οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούνται με την εκμηχάνιση και απαιτούν τεχνική εξειδίκευση προορίζονται αποκλειστικά για τους άνδρες. Αρκετές από τις παλαιές «παραδοσιακές» θέσεις εργασίας διατηρούνται και συνυπάρχουν στο εργοστάσιο με τις νέες. Εδώ εμπίπτει η ειδικότητα της υφάντριας. Η θέση αυτή ανήκει στην κορυφή της πυραμίδας της γυναικείας απασχόλησης στο εργοστάσιο. Οι έμπειρες και δεξιότητες εργάτριες μπορούν να εξελιχθούν σε υφάντριες.

Από τους στατιστικούς πίνακες της εποχής μαθαίνουμε τις διαφορετικές κατηγορίες εργατριών. Ξεκινώντας από την εργάτρια του κλωστοϋφαντουργείου —κυρίαρχη μορφή στο εργασιακό σκηνικό— τις καπνεργάτριες, τις εργάτριες πιλοποιίας, χαρτοποιίας και καταλήγοντας στην εργάτρια της βελόνας των ατελιέ μοδιστρικής.

Οι γυναίκες συγκεντρώνονται τόσο στις μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις (άνω των 25 ατόμων) όπου επικρατεί εκμηχάνιση της παραγωγής και καταμερισμός έργου, όσο και στα μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια. Στα κλωστοϋφαντουργεία, στην καπνοβιομηχανία και στη βιομηχανία χαρτού οι γυναίκες απασχολούνται κατά ένα μεγάλο ποσοστό σε θέσεις ανειδίκευτης εργασίας. Οι μικρές επιχειρήσεις του τομέα του ενδύματος, όπως τα εργαστήρια μοδιστρικής, ασπρορούχων και κατασκευής καπέλων, προσελκύουν τις γυναίκες που ενδιαφέρονται για την εκμάθηση τέχνης προκειμένου να εξασφαλίσουν τον βιοπορισμό ως εργαζόμενες στα επαγγέλματα της βελόνας. Ο βαθμός της τεχνογνωσίας που κατέχουν, η ηλικία, η θέση και τα καθήκοντα που αναλαμβάνουν εντός του κόλπου της οικογένειας, η οικονομική κατάσταση, που συναρτάται συνήθως με την ίδια την οικογένεια, και το μορφωτικό επίπεδο των εργατριών διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο ως προς την επιλογή του επαγγέλματος.

Εκτός από τις συνηθισμένες εργασίες, κέντημα, ράψιμο ρούχων και κατασκευή τμήματος των υποδημάτων, εντοπίσαμε ένα μεγάλο δίκτυο φασόν στον κλάδο ραφής των στρατιωτικών ρούχων, όπου απασχολούνται οι συγγενείς των στρατιωτών και αξιωματικών, καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο το οικονομικό έλλειμμα που δημιουργείται με την απουσία των ανδρών εξαιτίας των αλλεπάλληλων επιστρατεύσεων.

Από την ανειδίκευτη εργάτρια του κλωστοϋφαντουργείου που επέλεξε το μηχανικό αργαλειό για να εξασφαλίσει αμέσως, χωρίς καμιά χρονοτριβή, τα προς το ζην, στην κομψευόμενη κοπέλα που μαθαίνει να ράβει και να κεντά, επειδή ακριβώς έχει την οικονομική άνεση να μαθητεύσει αμισθί δίπλα στην έμπειρη μοδίστρα και, παρ'απ'όλα, μέχρι αυτή που στριμώχνει τα λιγοστά έπιπλα του σπιτιού της για να χωρέσει μια ραπτομηχανή και να εκτελεί εργασίες φασόν στην κατοικία της, εκτυλίσσεται ένας ολόκληρος κόσμος, ο κόσμος της γυναικείας εργασίας.

Η συνολική εικόνα της εργάτριας γεννήθηκε μέσα από τις επιμέρους διαστάσεις του κάθε γυναικείου επαγγέλματος. Ας την ιχνογραφήσουμε. Όσον αφορά την ηλικία, δεν υπάρχει ευρέως διαδεδομένη παιδική εργασία. Η εργάτρια εισέρχεται στον κόσμο της μισθωτής εργασίας συνήθως από την ηλικία των 12 ετών και κατά ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό παραμένει εργαζόμενη και μετά την ηλικία των 18 ετών έως τα 30. Το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε ποσοτικά στοιχεία για να συγκρίνουμε την ηλικία του γάμου με το χρόνο παραμονής των γυναικών στον τομέα της μεταποίησης δεν μας εμποδίζει να διατυπώσουμε ορισμένες σκέψεις. Προφανώς υπάρχουν εργάτριες που συνεχίζουν τη δουλειά και μετά το γάμο τους. Τα δίκτυα αλληλεγγύης που αναπτύσσονται μεταξύ των ενοίκων της κατοικίας παρέχουν τη δυνατότητα στην εργαζόμενη μητέρα-εργάτρια να αφήνει τα παιδιά της υπό το άγρυπνο βλέμμα της γειτόνισσας και αυτά να παραμένουν κατά την απουσία της στην αυλή. Ακόμη και όταν δεν υπάρχει γειτόνισσα, λόγω της συνοχής που έχουν μεταξύ τους τα μέλη της ελληνικής οικογένειας, υπάρχει πάντα η μητέρα της εργάτριας ή η πεθερά της ή ακόμη κάποια μεγαλύτερη αδελφή που φροντίζει τα μικρότερα. Ένας άλλος λόγος ο οποίος καθιστά απαραίτητη την παραμονή της εργάτριας στο εργοστάσιο, είναι η δημιουργία «κομποδέματος», η εξοικονόμηση χρημάτων τα οποία θα χρησιμεύσουν στην αγορά κατοικίας και διαφόρων πραγμάτων, όπως της πολυπόθητης ραπτομηχανής, που εξασφαλίζει την αποδέσμευση της εργάτριας από την εργοστασιακή απασχόληση.

Τις εργάτριες μεγαλύτερης ηλικίας τις συναντούμε κυρίως στα εργοστάσια που υπάρχουν εξειδικευμένες θέσεις εργασίας, όπως στα κλωστοϋφαντουργεία και στις καπναποθήκες. Με εξαί-

ρεση τα εργαστήρια κατασκευής στρατιωτικών πληρκίων εργασία που απαιτεί ιδιαίτερη τεχνική δεξιότητα—, στα υπόλοιπα εργαστήρια δεν υπάρχει μεγάλο ποσοστό εργατριών ηλικίας άνω των 20 ετών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι εργάτριες μπαίνουν ως μαθητευόμενες και φεύγουν αμέσως μόλις μάθουν τα βασικά του επαγγέλματος.

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα που ανιχνεύθηκε στη μελέτη αυτή είναι η αμοιβή της εργάτριας. Η ελληνίδα εργάτρια κατά κανόνα συμβιώνει με την οικογένειά της, υπακούει στις στρατηγικές της και συνεισφέρει με το μισθό της στο οικογενειακό εισόδημα. Λαμβάνοντας υπόψη τον ισχύοντα στον τομέα της μεταποίησης καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα, ο γενικός κανόνας που καθορίζει το ύψος των αμοιβών είναι το είδος της εκτελούμενης εργασίας. Στη βιομηχανία τα χαμηλότερα ημερομίσθια σημειώνονται στις μονάδες που επικρατεί η εκμηχάνιση της παραγωγής και ο καταμερισμός έργου. Όσο απλούστερες είναι οι προς εκτέλεση εργασίες, τόσο μικρότερη είναι και η αμοιβή. Έτσι στις επιχειρήσεις χαρτοσακουλοποιίας και κυτιοποιίας εντοπίζονται οι μικρότερες αμοιβές. Ενώ οι εργάτριες που ασχολούνται με την εμπορική επεξεργασία του καπνού, εξαιτίας της εξειδικευμένης εργασίας που εκτελούν, η οποία δεν μπορεί να εκμηχανισθεί, λαμβάνουν τις υψηλότερες αμοιβές. Στα μικρά εργαστήρια, οι εργάτριες που δουλεύουν στα εργαστήρια μοδιστρικής λαμβάνουν τη χαμηλότερη αμοιβή, ενώ οι εργάτριες στα εργαστήρια κατασκευής πληρκίων λαμβάνουν την υψηλότερη αμοιβή. Όμως, το ύψος της αμοιβής καθορίζεται και από αστάθμητους παράγοντες. Οι προσωπικές προτιμήσεις του εργοδότη ή της εργοδότριας για κάποιες εργάτριες, η ευρωστία, η φυσική ομορφιά μπορεί να επηρεάσουν, όπως διαπιστώσαμε, το ύψος της αμοιβής, δεδομένου ότι την εποχή αυτή δεν υπάρχει ακόμη σχετική νομοθετική ρύθμιση. Το μορφωτικό επίπεδο των εργατριών σχετίζεται πάντα με τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειάς τους. Όσες καταφέρνουν να ξεπεράσουν το κατώφλι της ανέχειας, άρα έχουν την πολυτέλεια να περάσουν λίγα χρόνια μαθαίνοντας μια τέχνη, κατευθύνονται προς τα επαγγέλματα της βελόνας. Οι υπόλοιπες βρίσκουν δουλειά στα εργοστάσια, όπου αμείβονται αμέσως μόλις προσληφθούν.

Η αισθητική της εξωτερικής εικόνας της εργά-

τριας διαφέρει από κλάδο σε κλάδο. Οι εργάτριες των εργαστηρίων μοδιστρικής και κατασκευής καπέλων που έρχονται σε επαφή με τις γυναίκες της αστικής τάξης και μπορούν με λίγα έξοδα να κατασκευάζουν τα ενδύματά τους, είναι καλοντυμένες και κομψευόμενες. Αντίθετα, η εξωτερική εμφάνιση της εργάτριας των εργοστασίων απεικονίζει το καθεστώς της οικονομικής ανέχειας.

Αν εξαιρέσει κανείς κάποιες αυθόρμητες κινητοποιήσεις των εργατριών φασόν της Αποθήκης Ιματισμού του Στρατού και τις καπνεργάτριες που συμμετέχουν μαζί με τους άνδρες στις μεγάλες καπνεργατικές απεργίες, οι εργάτριες δεν συνδικαλίζονται, ούτε συμμετέχουν ενεργά στα πολιτικά κόμματα. Οργανώσεις όπως ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Όμιλος του Σταύρου Καλλέργη και συνδικαλιστικές ομοσπονδίες ενσωματώνουν τα αιτήματα των εργατριών στο σύνολο των διεκδικήσεών τους.

Μέσα από τη φιλανθρωπική δραστηριότητα των γυναικείων συλλόγων συντελείται η δημιουργία του ειδώλου της εργάτριας, έτσι όπως αντανακλάται μέσα από το βλέμμα των «άλλων». Πρόκειται για είδωλο και όχι για αυτή καθεαυτή την εικόνα, αφού οι μεσολαβήτριες φιλάνθρωπες γυναίκες στο λόγο που παράγουν περί εργάτριας δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να προβάλλουν και να επιβάλλουν την κουλτούρα τους στην εικόνα της. Με στόχο τον «εκπολιτισμό» της εργάτριας, ο οποίος θα συντελεσθεί μέσω της μόρφωσης, της επαγγελματικής εκπαίδευσης για την απομάκρυνση της από το εργοστάσιο και της μύησης της σε νέες συνήθειες, όπως είναι οι κανόνες υγιεινής και καθαριότητας, οι φιλάνθρωπες γυναίκες προσπαθούν να αναμορφώσουν κοινωνικά την εργάτρια και να την εισαγάγουν στο κυρίαρχο σύστημα αξιών και συμπεριφορών των αστικών στρωμάτων.

Οι υπηρεσίες

Στον τομέα των υπηρεσιών ο αριθμός των γυναικών δεν είναι τόσο μεγάλος όσο στη βιομηχανία, αν και η συμμετοχή τους αυξάνεται σταθερά στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Μοναδική αλλά χαρακτηριστική εξαίρεση οι υπηρέτριες, ο αριθμός των οποίων μειώνεται σταδιακά. Είτε γιατί στρέφονται σε άλλα επαγγέλματα είτε γιατί τα παραδοσιακά γυναικεία άρχισαν να υποβαθμίζονται.

Οι υπηρέτριες ήταν εκτεθειμένες σε σεξουαλική και οικονομική εκμετάλλευση. Όπως και οι εργάτριες εγκαταλείπουν συνήθως την εργασία τους μετά τον γάμο, ακόμη και όταν δεν το επιβάλλουν οι κανονισμοί. Προς το τέλος της δεκαετίας του 30 παρατηρείται όλο και συχνότερα ο συνδυασμός γάμου και εργασίας. (οικονομική κρίση, πόλεμος). Σιγά σιγά μια καλή θέση αρχίζει να ισοδυναμεί με προίκα.

Εμφανίζεται μια νέα μορφή η καθαρίστρια που αποτελεί τη σύγχρονη εξέλιξη στη παροχή οικιακών υπηρεσιών.

Περισσότερες πληροφορίες γνωρίζουμε για τις γυναίκες τραπεζικές υπαλλήλους. Η εργασία τους που χρονολογείται από τη δεκαετία του 10 συνοδεύεται από τις ακόλουθες ανισότητες. Προσλαμβάνονται μόνο ως βοηθητικό προσωπικό ανεξάρτητα από τα προσόντα τους, η εξέλιξη στην ιεραρχία είναι περιορισμένη, πληρώνονται λιγότερο και από το 1930 ο γάμος συνιστά λόγω απόλυσης.

Το επίπεδο οργάνωσης των γυναικών υπαλλήλων τόσο των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων είναι εξαιρετικά χαμηλό, με μόνη ίσως εξαίρεση τις δασκάλες και μια μεγάλη συμμετοχή στο Σύλλογο Γυναικών Υπαλλήλων Εθνικής Τραπέζης που ιδρύεται το 1924.

Για τις δασκάλες διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες τον 19ο αιώνα. Το επάγγελμα αυτό προσέφερε την πρόσβαση στη γνώση και ταυτόχρονα την οικονομική ανεξαρτησία, την βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Παλεύοντας για την χειραφέτηση μέσω της εργασίας οι πρώτες φεμινίστριες διεκδικούν να διευρυνθεί το πεδίο των δραστηριοτήτων τους. Σε αυτό το πλαίσιο ζητούν να επιτραπεί η είσοδος τους στις ταχυδρομικές και τηλεγραφικές υπηρεσίες του κράτους. Σχετικό προσχέδιο που κατατέθηκε στη βουλή το 1888 απορρίφθηκε το 1900 με την αιτιολογία ότι «τα ήθη μας δεν το επιτρέπουν».

Ανειδίκευτη εργασία, γυναικεία εργασία

Η γυναικεία μισθωτή εργασία δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο με όρους παραγωγής αλλά πρέπει να ληφθεί υπόψη η ευρύτερη έμφυλη κατανομή εργασίας στην ελληνική κοινωνία. Η υποτελής θέση των γυναικών στην οικογένεια με έμφαση στις οικιακές ασχολίες, καθόρισαν την κατώτερη θέση τους στην αγορά εργασίας επιβάλλοντας

και στην παραγωγική διαδικασία έναν ιεραρχικά δομημένο καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο. Ως αποτέλεσμα κατευθύνονταν σε επαγγέλματα ταιριαστά με τη φύση τους: υπηρέτριες, δασκάλες, μαίες, νοσοκόμες, υπηρεσίες του τριτογενούς τομέα.

Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα φαίνεται όμως ανεπαρκές να εξηγήσει την απασχόληση των γυναικών στον δευτερογενή τομέα. Οι υποχρεώσεις των γυναικών στο σπίτι ή ακόμα και η «φύση» των γυναικών δεν φαίνεται να έχει σχέση με τις εργασίες που έκαναν στο εργοστάσιο. Για παράδειγμα η κατανομή των γυναικείων εργασιών στην κλωστοϋφαντουργία δείχνει ότι οι εργάτριες δεν έκαναν μόνο ανειδίκευτες εργασίες για ένα μεροκάματο. Διέφεραν μεταξύ τους στο κύρος, στην ειδίκευση, ακόμη και στα εισοδήματα. Μια υφάντρια δεν ήταν επομένως η ίδια με μια εργάτρια που φόρτωνε τις μηχανές με νήμα. Αυτή η διαφορά αναγνωριζόταν στο εργοστάσιο και αυτό προκύπτει και από τις μισθολογικές τους απολαβές. Η εικόνα λοιπόν της ομοιογένειας της γυναικείας εργασίας χρειάζεται ως ένα βαθμό αναθεώρηση.

Η έννοια λοιπόν της ειδίκευσης στηριζόταν σε ένα πραγματικό υπόβαθρο δεξιοτήτων. Το ποιος όμως θα χαρακτηριζόταν ειδικευμένος, ημειδικευμένος, ή ανειδίκευτος ήταν ζήτημα ταξικού ανταγωνισμού όχι μόνον μεταξύ εργατών και εργοδοτών αλλά και μεταξύ ανδρών και γυναικών εργατών. Έτσι ενώ ο υφαντής και η υφάντρια έκαναν την ίδια εργασία, διέφεραν αισθητά στις απολαβές.

Το νόμισμα όμως είχε και άλλη όψη. Επειδή η ειδίκευση δεν προσδιοριζόταν από τα δεδομένα κάποιας πραγματικής δεξιότητας, οι εργοδότες είχαν την ικανότητα να αποκρύπτουν αυτά τα στοιχεία από ορισμένες εργασίες με σκοπό να τις χαρακτηρίσουν ανειδίκευτες ώστε να μειώσουν το κόστος εργασίας. Αυτά τα στοιχεία αποκρύπτονταν συνήθως από εργασίες που εκτελούνταν από γυναίκες. Αυτό συνέβαινε όχι μόνο επειδή ήταν ανοργάνωτες συνδικαλιστικά αλλά κυρίως επειδή η κυρίαρχη αντίληψη ήταν πως η γυναικεία εργασία είναι εξ ορισμού ανειδίκευτη. Έτσι πολλές θέσεις εργασίες έκρυβαν συχνά μαθητεία, που όμως δεν αναγνωρίζονταν αφού πραγματοποιούνταν στην οικιακή σφαίρα και αποδιδόταν στις «φυσικές ιδιότητες των γυναικών».

Η εργατική ιδεολογία συγκροτήθηκε λοιπόν

μέσα από την διαφοροποίηση ανδρών και γυναικών εργατριών. Η αντιπαράθεση των δύο φύλων δεν θα είχε όμως τόση σημασία για τη συγκρότηση της ταυτότητας το άνδρα εργάτη, αν δεν υπήρχε η επιδίωξη των εργοδοτών να αλλάξουν την έμφυλη κατανομή της εργασίας προκειμένου να κάνουν επικερδέστερη την παραγωγή.

Αντιδράσεις, αντιστάσεις, συγκρούσεις

Ως τα μέσα της δεκαετίας του 30 σπάνια είναι τα κείμενα που αντιτίθενται στη εργασία των γυναικών και απαιτούν την άμεση επιστροφή τους στο σπίτι. Ωστόσο υπάρχει ανησυχία για την τύχη της οικογένειας, για τον κίνδυνο να χαθεί η θηλυκότητα αλλά και για τους κινδύνους που προέρχονται από την «ιδιαίτερη φύση των γυναικών». Σε αυτή την ιδιαίτερη φύση στηρίζεται και η επιχειρηματολογία για την ανάγκη προστασίας της γυναικείας εργασίας είτε από εργατικά συνδικάτα, από ειδικούς ή ακόμα και από κάποιες γυναικείες οργανώσεις. Εκείνη την εποχή υπήρχε απροθυμία των συνδικάτων να δεχτούν γυναίκες ως ισότιμα μέλη.

Η πιο σημαντική τάση του μεσοπολεμικού φεμινισμού, η ριζοσπαστική με κύριο εκπρόσωπο το Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας διεκδικεί για τις γυναίκες ίσους όρους με τους άντρες στην αγορά εργασίας. Είναι οι μόνες που αντιτίθενται σε οποιαδήποτε προστασία αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες θεωρώντας ότι κάθε διάκριση στηρίζεται στο φύλο καταργεί την αρχή της ισότητας και εμποδίζει τον αγώνα των γυναικών για τη χειραφέτησή τους.

Μέσα στη δεκαετία του 30 οι αντιδράσεις απέναντι στην εργασία των γυναικών πληθαίνουν. Οι γυναίκες αποκτούν ανώτερα διπλώματα και είναι σε θέση να ασκήσουν κάποιο σταθερό και καλά αμειβόμενο επάγγελμα. Οι απαγορεύσεις, οι περιορισμοί και οι απολύσεις πολλαπλασιάζονται και ο φεμινιστικός τύπος της εποχής καταγγέλλει διωγμό των γυναικών υπαλλήλων. Ένα άλλο στοιχείο που προστίθεται στην επιχειρηματολογία, η κατηγορία ότι οι γυναίκες παίρνουν τις δουλειές των ανδρών και έτσι βρίσκεται σε κίνδυνο όχι μόνο η οικογένεια αλλά εμποδίζει και τους άνδρες να εκπληρώσουν το κύριο καθήκον τους.



Εφημερίς των Κυριών ονομαζόταν η πρώτη εφημερίδα στην Ελλάδα, που δημιουργήθηκε από γυναικεία συντακτική ομάδα και απευθυνόταν μόνο σε γυναίκες. Το πρώτο φύλλο κυκλοφορεί στις 9 Μαρτίου του 1887 και το τελευταίο της το 1917, έχοντας κυκλοφορήσει 1106 τεύχη.

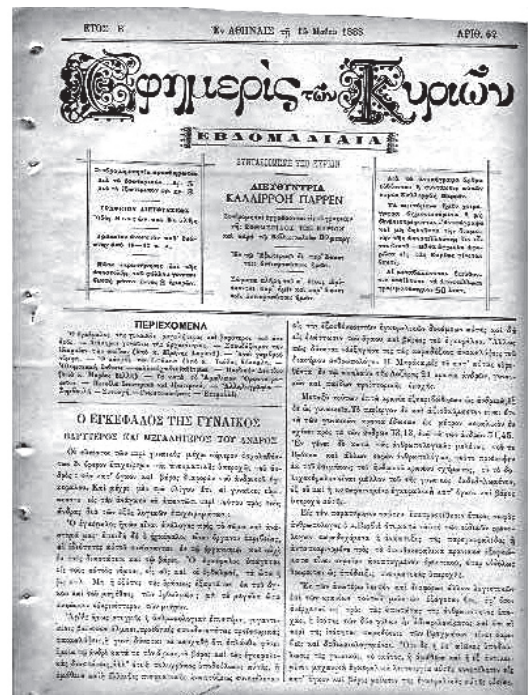


Φεμινισμοί, η γέννηση συνείδησης φύλου

Από το 1887 έως το 1907 εκδίδεται κάθε Κυριακή η Εφημερίς των Κυριών με διευθύντρια την Καλλιρρόη Παρρέν. Είναι το πρώτο γυναικείο έντυπο στην Ελλάδα που συντάσσεται αποκλειστικά από γυναίκες και αποτελεί χώρο συνάντησης και έκφρασης γυναικών, χώρος επεξεργασίας μιας νέας συλλογικής ταυτότητας αλλά και μέσο υπεράσπισης των συμφερόντων τους. Γράφοντας τα περισσότερα άρθρα μόνη της στην αρχή, κατάφερε να συγκεντρώσει ορισμένες από τις πιο γνωστές παιδαγωγούς και συγγραφείς της εποχής αλλά και ένα δίκτυο υποστήριξης που έφτανε και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Μέσα από τα κείμενα της εφημερίδας αποτυπώνεται και ο κυρίαρχος φεμινισμός της περιόδου. Οι φεμινίστριες επεξεργάζονται από την αρχή τις έννοιες «ανωτερότητα» και γυναικείες αρετές και καταλήγουν ότι αυτές οι αρετές πρέπει να αναχθούν σε αρχές διαχείρισης του συνόλου της κοινωνίας. Διεκδικούν περήφανα την ετερότητα και επιχειρούν μια αντιστροφή της κυρίαρχης ιεραρχίας προς όφελος του φύλου τους. Οι ανδρικές αξίες αντιπροσωπεύουν τη βία, τον θάνατο, τη δίψα για εξουσία ενώ οι γυναικείες τη ζωή, την αγάπη, την δικαιοσύνη.

Η συλλογική αυτή ταυτότητα που είχε αρχίσει



να διαμορφώνεται μέσα από τη συνείδηση του φύλου, θεμελιωμένη πάνω σε ένα σύνολο φυσικών και επίκτητων χαρακτηριστικών χαρακτηρίζει γενικά τα φεμινιστικά ρεύματα του 19ου αιώνα. Από τις φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες έως τα σχέδια μεταρρυθμίσεων της γυναικείας εκπαίδευσης οι εκδηλώσεις αυτής της συνείδησης του φύλου διασχίζουν τον λόγο και την πρακτική των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων.

Η διεκδίκηση της διαφοράς, η αναφορά σε μια ιδιαίτερη γυναικεία αποστολή νομιμοποιούσαν το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση, αλλά συγχρόνως το περιορίζαν σημαντικά αφού γινόταν πρόσχημα για τη θεσμοποίηση ενός ξεχωριστού χαρακτήρα της γυναικείας εκπαίδευσης. Αυτές οι δύο πηγές της γυναικείας ταυτότητας, δηλαδή η διαφορά -από όπου οι φεμινίστριες αντλούν την συλλογική οντότητα- και η ανθρώπινη κοινότητα από την οποία αντλούν τη διεκδίκηση της ισότητας των φύλων συνθέτουν την φεμινιστική συνείδηση όπως εκδηλώνεται μέσα από την Εφημερίδα των Κυριών.

Όσον αφορά το αίτημα της ψήφου, η συνάφεια της διαχείρισης του σπιτιού με τη διαχείριση του δήμου, δεν προβάλλεται απλά και μόνο για να νομιμοποιήσει το δικαίωμα ψήφου αλλά για να πείσει περί της ικανότητας των γυναικών στο εδώ και το τώρα. Αποτελεί σημείο εκκίνησης για την επεξεργασία μιας κριτικής για το ίδιο περιεχόμενο της πολιτικής έτσι όπως ασκείται από τους άνδρες. Στον κυνισμό των πολιτικών αν-

δρών οι φεμινίστριες αντιπαραθέτουν τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα του «κράτους των γυναικών».

Κατά τα χρόνια γύρω από το 1912 θεωρείται σημαντικό για τη γυναίκα να απασχοληθεί με τη νοσηλεία των ασθενών, ίσως γιατί αυτή η ασχολία θεωρείται γυναικεία. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του «Πανελληνίου Συνδέσμου Νοσοκόμων Κυριών», του οποίου κύρια επιδίωξη ήταν η ίδρυση νοσοκομειακών σχολών. Εξαιτίας των Βαλκανικών Πολέμων, που προηγήθηκαν, πολλές οικογένειες βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση και έτσι τα κορίτσια έπρεπε να βοηθήσουν για την επιβίωσή τους. Για άπορες γυναίκες και «απροστάτευτα» κορίτσια δημιουργήθηκαν εργαστήρια χειροτεχνίας.

Η γυναικεία δραστηριότητα αναπτυσσόταν εκείνο το διάστημα πιο έντονα στην Αθήνα. Τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα περισσότερες μαθήτριες εγγράφονται στο Γυμνάσιο και το Πανεπιστήμιο, υπάλληλοι γυναίκες προσλαμβάνονται στα διάφορα δημόσια και ιδιωτικά καταστήματα. Σε πολλά ζητήματα οι γυναίκες αναπτύσσουν αρκετή πρωτοβουλία και ενεργητικότητα, παρά την «οπισθοδρομική νομοθεσία» που αφορά στη γυναίκα. Το 1919 πραγματοποιείται η εξίσωση των δικαιωμάτων γυναικών και ανδρών υπαλλήλων του Υπουργείου Οικονομικών και γίνεται πρόταση βουλευτών για το ζήτημα της ισοπολιτείας των γυναικών.

Επίσης, το 1919 στη Θεσσαλονίκη ιδρύεται το ίδρυμα «Άσυλο του Παιδιού», το οποίο αναπτύσσει μεγάλη δραστηριότητα τα επόμενα χρόνια, με σκοπό την περίθαλψη των παιδιών των εργαζόμενων γυναικών.

Ως το 1922 στη Θεσσαλονίκη δεν υπάρχει ιδιαίτερη δραστηριότητα σε ό,τι αφορά το γυναικείο κίνημα. Δεν λείπουν όμως επεισόδια εκείνη την περίοδο, κυρίως σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, τα οποία προκαλούνται από εργάτριες και συζύγους επιστράτων, διεκδικώντας βοηθήματα και βελτίωση βιοτικών συνθηκών: Στη Δράμα οι καπνεργάτριες απεργούν διεκδικώντας αύξηση ημερομισθίου, στην Άμφισσα οι γυναίκες διαδηλώνουν διαμαρτυρόμενες για την ακρίβεια της ζωής και στη Θεσσαλονίκη στρατιώτες επιτίθενται και κακοποιούν τις διαμαρτυρόμενες συζύγους επιστράτων.

Το 1923 στη Θεσσαλονίκη ιδρύεται το σωματείο

«Μέριμνα Ποντίων Κυριών, από πρόσφυγες γυναίκες. Σκοπός του είναι η οργάνωση εργαστηρίου κοπτικής, ραπτικής και χειροτεχνίας για τα πτωχά κορίτσια και πρατήριο για την πώληση των κατασκευαζόμενων χειροτεχνημάτων.

Η φεμινιστική κίνηση αρχίζει να κάνει περισσότερο αισθητή την παρουσία της στη Θεσσαλονίκη το 1928. Εκείνη την χρονιά ιδρύεται η «Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας – Θράκης», η οποία εκδίδει και την εφημερίδα η «Φεμινιστική» και ο σύλλογος «Διανοομένων Γυναικών Θεσσαλονίκης». Τα δύο σωματεία αποτελούνται από πολιτικοποιημένες και μορφωμένες γυναίκες και έχουν ως κύριο σκοπό τη μελέτη των γυναικείων προβλημάτων, την επιδίωξη των γυναικείων δικαιωμάτων σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που αφορούν σε αυτά. Ιδρύονται 13 τοπικά παραρτήματα της φεμινιστικής ένωσης και δημοσιεύεται το Μανιφέστο των Γυναικών της Μακεδονίας. Η φεμινιστική ένωση καλεί τις γυναίκες σε σύσκεψη για την οργάνωση φεμινιστικού συνεδρίου (για την 6η Μαΐου). Ο τύπος σχολιάζει σοβαρά είτε ειρωνικά τη σύσκεψη. Το συνέδριο πραγματοποιείται την 6η Μαΐου 1928. Επίσης, η ένωση οργανώνει ομιλία του γιατρού Ε. Καραβέλα, με θέμα «Ο φεμινισμός από βιολογικής απόψεως».

Την ίδια χρονιά ζητείται ψήφος της γυναίκας στις δημοτικές εκλογές. Με την ευκαιρία γίνονται δηλώσεις της προέδρου της Ενώσεως για τα δικαιώματα της γυναίκας, Αύρας Θεοδωροπούλου και από την Αθήνα φθάνουν στη Θεσσαλονίκη φεμινίστριες για να μελετήσουν τη φεμινιστική κίνηση.

Η μεγάλη φεμινιστική συγκέντρωση που έγινε στη Αθήνα το Μάρτιο του 1929, έπεισε τον Ε. Βενιζέλο ότι οι γυναίκες απέδειξαν ότι δικαιούνται να ψηφίσουν στις δημοτικές εκλογές. Ο υπουργός όμως εσωτερικών Ζαβιτσιάνος, δεν πείσθηκε ότι ο γυναικείος πληθυσμός πράγματι επιθυμεί να αποκτήσει δικαίωμα ψήφου και δήλωσε στη βουλή ότι η γυναίκα δε θέλει ψήφο!

Το 1929 η Σβώλου διατυπώνει στην Εφημερίδα των Βαλκανίων την άποψή της: «μία κοινωνική τάξη έβαλε για ιδανικό της τη γυναίκα-κούκλα. Το ιδανικό αυτό το στερέωσε και το διαμόρφωσε με τη γυναικεία εκπαίδευση. Η γυναικεία παιδεία, για να το εξυπηρετήσει ολοκληρώθηκε σε μία φιλολογική ανεξαρτησία με απαρίθμηση

ονομάτων και φράσεων, χωρίς καμία κατανόηση. Οι καλές τέχνες έπαθαν πραγματικό εξευτελισμό με τη δημιουργία ψεύτικων ταλέντων».

Την ίδια χρονιά στη Θεσσαλονίκη η γυναικεία κίνηση παρουσιάζει σημαντικές εξελίξεις. Πραγματοποιείται γενική συνέλευση της Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας – Θράκης. Με την ευκαιρία της συγκέντρωσης που γίνεται στο θέατρο Λ.Πύργου, η εκτελεστική επιτροπή της ένωσης κυκλοφορεί το Μανιφέστο προς τις γυναίκες της πόλης. Στη συγκέντρωση πραγματοποιήθηκαν ομιλίες και απεστάλη ψήφισμα προς την κυβέρνηση «να συστηματοποιηθεί ο αγών της γυναίκας και να γίνει σκοπός». «Το 1929 είχε γίνει συγκέντρωση για το «δικαίωμα ψήφου της γυναίκας». Αυτό το κίνημα στην Ελλάδα ποτέ δεν είχε μαζικό χαρακτήρα και ποτέ δεν το πήραν στα σοβαρά οι ίδιες οι γυναίκες. Τότε που έγινε αυτή η συγκέντρωση είχε δοθεί δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες, αλλά μόνο για τις δημοτικές εκλογές και μόνο για τις εγγράμματες και από αυτές μόνο σε όσες είχαν περάσει τα τριάντα. Και φυσικά πολύ λίγες είναι οι γυναίκες που έχουν περάσει τα τριάντα. Η συγκέντρωση έγινε στο θέατρο του Λευκού Πύργου. Ήταν συγκεντρωμένοι εκεί ένας μικρός αριθμός γυναικών και ανδρών και οι εκπρόσωποι των πολιτικών κομμάτων. Η αστυνομία δεν είχε κανένα φόβο για τη «διασάλευση της τάξης» και ούτε μέσα ούτε έξω υπήρχε έστω και ένας χωροφύλακας. Αλλά η πρόεδρος του συλλόγου των γυναικών η Ελπίδα Αντωνιάδου (...) που συνδέονταν μαζί μας και είχε αποφασίσει να ενισχύσουμε τη συγκέντρωση με εργάτριες. Ξαφνικά ενώ στην αίθουσα χασμουριόνταν περιμένοντας την έναρξη και ακόμα περισσότερη λήξη της συγκέντρωσης, ένας ασυνήθης θόρυβος ακούγεται στους δρόμους. Ήταν ο κρότος από τα τσόκαρα χιλιάδων εργατριών που με εντολή του Εργατικού Κέντρου παράτησαν τη δουλειά και κατέβαιναν για το Λευκό Πύργο. Τα πάντα τώρα πήραν άλλη όψη. Αποσπάσματα χωροφυλάκων τρέχουν για το Λευκό Πύργο. Οι φιλήσυχοι πολίτες, όπως και εκείνοι που βρίσκονταν μέσα στην αίθουσα και οι εκπρόσωποι των κομμάτων πανικοβάλλονται και είναι έτοιμοι να το σκάσουν» (Στίνας, 1985: 141-2)

Ακόμα κυκλοφορεί στη Θεσσαλονίκη το πρώτο φύλλο της εφημερίδας «Εφημερίς των Γυναικών» από την Μερώπη Τσιώμου (στη συνέχεια Βασιλικού λόγω του συζύγου της), η οποία παρά τις

συντηρητικές αρχές της, εμφανίζεται ως ανατρεπτική της κρατούσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Κατά τη γνώμη της εκδότριας «ήδη υπάρχει μία εργαζόμενη γυναίκα, που πρέπει να ισορροπήσει την εκτροχιασθείσα αφόρητη κατάσταση, λόγω ανισορροπίας των δύο φύλων σ' ότι αφορά τις σχέσεις τους στην κοινωνία και να αγωνισθεί, με σθένος, για να εξασφαλίσει τα δικαιώματά της, πάντα όμως μέσα στα πλαίσια του νόμιμου κοινωνικού καθεστώτος». Όπως επισημαίνεται από τα διάφορα σχόλια στον τύπο της εποχής, η Βασιλικού αναγκάστηκε να σιωπήσει μετά από πιέσεις του συζύγου της.

Από τον Ιανουάριο μέχρι το Μάιο κυκλοφορεί και η «Φεμινιστική», εφημερίδα της Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας – Θράκης, η οποία πρόκειται στο Σύνδεσμο για τα δικαιώματα της γυναίκας. Αγωνίζεται για την άρση των περιορισμών στη δημοτική ψήφο των γυναικών όπως αυτές περιγράφονται στο εκτελεστικό διάταγμα νόμου του 1925 και είναι η συμπλήρωση του 30ου έτους και η γνώση γραφής ανάγνωσης. Αντιλαμβάνονται ότι η εξαθλίωση της γυναίκας οξύνεται από την έλλειψη κοινωνικών ασφαλίσεων που να την προστατεύουν από την αεργία και να της διασφαλίζουν απέναντι στη μητρότητα. Προτάσσουν όμως τον κοινό αγώνα με τους άνδρες εργαζόμενους.

Το 1930 δημοσιεύεται στην εφημερίδα της κυβέρνησεως το διάταγμα περί παραχωρήσεως στις γυναίκες του δικαιώματος της ψήφου με περιορισμούς ηλικίας και γνώσης γραφής και ανάγνωσης. Δεν αναγνωρίζεται το δικαίωμα του εκλέγεσθαι κατά τις δημοτικές εκλογές.

Σε άρθρο της στην Εφημερίδα των Βαλκανίων η γιατρός Χ. Ακριβοπούλου ασκεί έντονη κριτική στο διάταγμα, λέγοντας ότι θα ήταν προτιμότερο να μην εκδιδόταν, γιατί, όπως είναι, εξευτελίζει το αίσθημα της διανοούμενης γυναίκας με τους περιορισμούς που έχει. Η ίδια σε άλλα φύλλα της εφημερίδας, επιτίθεται εναντίον των αντιδρώντων στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών και προτρέπει τις γυναίκες να σπεύσουν να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους.

Στις 14 Δεκεμβρίου 1930 οι εγγεγραμμένες γυναίκες ψηφοφόροι στη Θεσσαλονίκη ήταν 242 από τους 32.152 που συνολικά ψήφισαν.

Την ίδια χρονιά η φεμινιστική Ένωση Θεσσαλονίκης έστειλε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας για τη



εργάτριες στο εργαστάσιο Υφανέτ

θανατική καταδίκη δύο στρατιωτών φοιτητών στο Καλπάκι.

Το 1931 διεξάγεται στη Θεσσαλονίκη το Β' ελληνικό σοσιαλιστικό συνέδριο στο οποίο συμμετέχει και ο «σοσιαλιστικός όμιλος γυναικών».

Στη Λέσχη των ιδιωτικών υπαλλήλων Θεσσαλονίκης, το 1931, δόθηκε διάλεξη από το γυναικείο τμήμα της Λέσχης με θέμα «η θέση της εργαζόμενης γυναίκας».

Στις 15 και 16 Ιανουαρίου του 1931 η πλειοψηφία των ελληνικών εφημερίδων αγωνιούν για την εκλογή της Μις Ελλάς. Στη Θεσσαλονίκη η κοινή γνώμη παρακολουθεί την πορεία της «ωραιότερας της Θεσσαλονίκης», ενώ προετοιμάζεται παράλληλα για τις αναπληρωματικές γερουσιαστικές εκλογές. Μια αποκάλυψη όμως συνταράσσει την κοινή γνώμη μεταθέτοντας την εστίαση του ενδιαφέροντος αλλού. Το Τμήμα Ειδικής Ασφάλειας της πόλης ανακαλύπτει τη λειτουργία ενός Αρχαιομαρξιστικού «Κόκκινου Σχολείου» στον προσφυγικό συνοικισμό της Αγίας Φωτεινής. Συνελήφθηκαν πέντε νέοι και έξι νέες, μεταξύ των οποίων δύο εργάτριες, μία μαθήτρια του Διδασκαλείου Θηλέων και τρεις μαθήτριες του Γυμνασίου Θηλέων. Σύντομα αποκαλύπτεται πως η μία από τις δυο εργάτριες, η φερόμενη ως Άννα Κάτση, ήταν η 19χρονη πρωτότοκος κόρη του εκατομμυριούχου και «εν Αθήναις εγκατεστημένου εργοστασιάρχου και εμπόρου κομβίων» Λεών Λεβή. Η Ωραιοζήλη Λεβή, γεννημένη στον Βόλο και μεγαλωμένη στην Αθήνα, είναι τελειόφοιτος της Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής. Όταν η Ωραιοζήλη άρχισε να «έχη εκδηλώσεις μονομανίας εις τα πολιτειακά και πολιτικά ζητήματα» γεγονός που ερχόταν σε αντίθεση με την πρόπουσα εικόνα μιας νεαρής γόνου εβραϊκής αστικής οικογένειας προκάλεσε την ανησυχία του πατέρα της.

Την προέτρεψε να εγκαταλείψει τη μελέτη και να ασχοληθεί με τη μουσική, ενώ η μητέρα της ετοιμάζεται να την εισαγάγει «εις τα κοσμικά σαλόνια». Ο πατέρας της προσέλαβε τον πολωνοεβραίο Oscar Rosenzweig ως μουσικοδιδάσκαλο της θυγατέρας του. Ο Rosenzweig ήταν ο σύνδεσμος της Αρχαιομαρξιστικής οργάνωσης με την Γραμματεία της Διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης και εργαζόταν στην Αθήνα ως οργανοπαίχτης βιολιού. Προκαλείται αμοιβαία συμπάθεια και η Ωραιοζήλη προσχωρεί στην Αρχαιομαρξιστική Οργάνωση. Ο Rosenzweig αναχωρεί εν τω μεταξύ για Παρίσι.

Αμέσως η Ωραιοζήλη αναλαμβάνει τον ρόλο της «δασκάλας» στα «Κόκκινα Σχολεία» της Αθήνας. Την 1η Μαΐου 1930 συλλαμβάνεται στις συγκρούσεις. Η κρυφή της δράση αποκαλύπτεται στην οικογένεια και έρχεται σε ευθεία ρήξη με τον πατέρα της ο οποίος προσπαθεί να την επαναφέρει στον σωστό δρόμο. Οργανώθηκε μάλιστα για τον σκοπό αυτό «εσπερίδα» στο οικογενειακό μέγαρο στο οποίο η ίδια είτε δεν εμφανίστηκε καθόλου είτε εμφανίστηκε με μη ενδεδειγμένη ενδυμασία. Δυό μέρες μετά κατόρθωσε να διαφύγει από το σπίτι της για την Θεσσαλονίκη. Εκεί εργάστηκε αρχικά με ψευδώνυμο στο κεραμοποιείο Αλλατίνι και αργότερα στο Υφαντουργείο Υφανέτ. Ανέλαβε προπαγανδιστική δράση, ενώ παράλληλα εκτελούσε τα χρέη της δασκάλας στο «Κόκκινο Σχολείο» της Αγίας Φωτεινής. Στις αρχές του 1931 αρρώστησε και εγκατέλειψε την εργασία της στην Υφανέτ για να αναλάβει αποκλειστικά την διδασκαλία. Οι γονείς της την αναζητούσαν έχοντας χάσει τα ίχνη της μέχρι τη σύλληψή της.

Το 1932 η Αγγελική Μεταλλινού σε άρθρο της στον «Ταχυδρόμο» της Β. Ελλάδας (29/9/32), με τίτλο «η διαπόμπευση των γυναικών», σημει-

ώνει τη διαφορετική μεταχείριση που υπάρχει στις γυναίκες των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, τα ονόματα των οποίων δεν αναφέρονται καθόλου στον ημερήσιο τύπο ή αναφέρονται μόνο τα αρχικά τους. Αντίθετα, όταν πρόκειται για υπηρέτριες, εργάτριες ή κομμουνίστριες, οι διαπομπεύσεις γίνονται με όλους του τύπους και οι εφημερίδες με μεγάλα γράμματα και φωτογραφίες περιγράφουν το γεγονός.

Ιδρύεται ο σύλλογος ψηφοφόρων γυναικών «Ολυμπιάς», με σκοπό την καθοδήγηση των γυναικών στην εξάσκηση των πολιτικών τους καθηκόντων και την εξύψωση του πολιτικού τους φρονήματος.

Υπάρχει όμως και η ανδρική αντίδραση στις απαιτήσεις των γυναικών για ισότητα. Ιδρύεται η «Αντιφεμινιστική Ένωση Νέων Μακεδονίας-Θράκης». Σκοπός της είναι η απομάκρυνση της γυναίκας από τις δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις και η περιφρούρηση των συμφερόντων των μελών.

Το 1933, ιδρύεται η «Φιλική Ένωση Γυναικών Μακεδονίας», με σκοπό την προστασία των ανέργων γυναικών, την εξεύρεση εργασίας και την καταπολέμηση της πολυτεχνίας.

Το 1935 η δικτατορία Μεταξά διαλύει όλες τις Γυναικείες Οργανώσεις. Επιτρέπει μόνο την συνέχιση της λειτουργίας των φιλανθρωπικών.

Μέσα από τα κείμενα της εποχής βλέπουμε μια διαμάχη μεταξύ σοσιαλιστριών και φεμινιστριών κυρίως του Συνδέσμου. Η κριτική των σοσιαλιστριών προς τις άλλες οργανώσεις θέτει το γεγονός ότι αυτές αποτελούνται από αστές σε μεγάλο βαθμό που δε γνωρίζουν την εργασιακή εκμετάλλευση και συνεπώς υποτιμούν τη μία πλευρά της εκμετάλλευσης που υφίστανται οι γυναίκες και σαν εργαζόμενες και σαν μητέρες ή σύζυγοι. Σημαντικό είναι ότι σοσιαλιστικές τάσεις του φεμινισμού προβάλλουν την οικογένεια και τη διατήρησή της ως στόχο της δράσης τους. Η διαμάχη γύρω απ την γυναικεία εργατική νομοθεσία είναι διαμάχη μεταξύ του φεμινισμού και του σοσιαλισμού.

Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της γυναίκας: για αυτές τις φεμινίστριες κάθε περιορισμός που δε στηρίζεται στη φύση της εργασίας αλλά στο φύλο των εργαζομένων, ακόμη και όταν συνιστά προνόμιο, στρέφεται εναντίον των γυναικών, γιατί δημιουργεί δυσμενέστερους γι' αυτές

όρους στην αγορά εργασίας. Αντίθετα, ζητούν κοινούς αγώνες για κοινό μισθό, οκτάωρο, απαγόρευση για όλους ορισμένων εξαιρετικά ανθυγιεινών επαγγελμάτων, μείωση του ορίου συνταξιοδότησης.

Εθνικό Συμβούλιο Γυναικών: Αποδέχονται τους προστατευτικούς νόμους, ωστόσο αποβλέπουν στη δημιουργία αφομοιωτικών. Βλέπουν τους προστατευτικούς νόμους ως ένα μεσοστάδιο όπου η γυναίκα θα μορφωθεί και θα διεκδικήσει ίσο μισθό για ίση εργασία.

Σοσιαλιστικός Όμιλος γυναικών: Βλέπουν ότι η εκμετάλλευση και μόνο είναι επαρκής συνθήκη για να θεσπιστεί προστατευτική εργατική νομοθεσία. Μόνο με την καλή ποιότητα της εργασίας τους θα πείσουν τους άνδρες τους ότι έχουν το δικαίωμα να παραμείνουν σ' αυτή.

Από την πλευρά του το ΣΕΚΕ (αργότερα ΚΚΕ) διατυπώνει μια σειρά επιχειρημάτων υπέρ της γυναικείας ψήφου και καταλήγει σε μια πρώτη διατύπωση των διαφορών μεταξύ του σοσιαλιστικού και «αστικού» φεμινισμού. Και στις δύο προσεγγίσεις κοινή είναι η αιτιώδης σύνδεση ανάμεσα στην εμφάνιση της γυναικείας αμφισβήτησης και της εισόδου των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Κοινή άποψη ότι οι νέες υποχρεώσεις των γυναικών πρέπει να συμπορευτούν με νέα δικαιώματα και κυρίως αυτό της ψήφου. Τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών δεν πρόκειται να κλυδωνίσουν την οικογένεια ενώ η ψήφος δεν θα επηρεάσει την γυναικεία φύση. Εξαθλίωση εξάλλου για τη γυναίκα είναι μόνο η πορνεία ή η αδυναμία της να αντιδράσει στη μαστιγα του φύλου της με αποτελεσματικά μέσα όπως η ψήφος.

Οι διατυπώσεις αυτές έχουν μια συγγένεια με τις αντίστοιχες των φεμινιστριών της εποχής. Ο σοσιαλιστικός φεμινισμός βασίστηκε στην έννοια της πάλης των τάξεων και στον κοινό αγώνα των προλετάριων-ανδρών και γυναικών-ενάντια στην κοινή τους εκμετάλλευση. Ο αγώνας των γυναικών για τα δικαιώματά τους, προηγείται και προετοιμάζει το έδαφος για τον κοινό αγώνα. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στα φύλα εξαφανίζονται ως δια μαγείας και η συνείδηση της τάξης βρίσκεται σε ανώτερο στάδιο της συνείδησης του φύλου. Για τις φεμινίστριες η ψήφος είναι ο τελικός σκοπός. Για τις σοσιαλίστριες είναι ένα μέσο που θα τις διευκολύνει να αγωνιστούν στο πολιτικό πεδίο.

Μετά την αποκάλυψη της ιστορίας της Ωραιοζή-λη Λεβή τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων κατα-κλύζονται με λεπτομέρειες της ζωής της. Η Μα-κεδονία γράφει ότι «αι συνταρακτικάί περιπέτει-αί της δύναται να αποτελέση θέμα δι' ολόκληρον μυθιστόρημα». «Το παρελθόν της είναι μυθιστο-ρηματικόν», συμφωνούν το Ελεύθερον Βήμα και η Ακρόπολις.

Στα πλαίσια του αστικού εθνικισμού αναδύονται κατά τον μεσοπόλεμο νέες «μοντέρνες» διαστά-σεις του «γυναικείου προορισμού» που ξεπερ-νούν τις πιο παραδοσιακές συγκροτήσεις του αστικού θηλυκού προτύπου. Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά στις γυναικείς αρετές των προτύ-πων του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου αι-ώνα «οίκος αναγορεύεται στον κατεξοχήν χώρο αναφοράς και δράσης των γυναικών προς όφε-λος της κοινωνίας και του έθνους». Η συμμετο-χή της γυναίκας στην εργασία και τον δημόσιο χώρο προκαλεί ρήξεις και τελικά μετασχηματί-ζει το «οικιακό ιδεώδες» το οποίο «παύει να κα-λύπτει τις ανάγκες γυναικών από τα πολύπλευρα πλέον αστικά στρώματα, χωρίς ωστόσο να αμφι-σβητείται η πολιτισμική κυριαρχία του γάμου». Σε κάθε περίπτωση οι σημαντικότερες καινοτο-μίες της περιόδου είναι η συμμετοχή στην βιο-μηχανική και την δημοσιοϋπαλληλική εργασία, αλλά κυρίως «αφορά τις δυνατότητες μόρφω-σης που τους παρέχονται πλέον». Με το αριστε-ρό εργατικό, αλλά και με το φεμινιστικό κίνημα, οι γυναίκες εισβάλλουν επίσης σε ένα κατεξοχήν αντρικό κάστρο, την πολιτική.

Φωτογραφίες με προκλητικές ή ακόμα και γυ-μνές πόζες νεαρών αστέρων του κινηματογρά-φου στολίζουν εφημερίδες, όπως η Μακεδο-νία, την ώρα που η αρθρογραφία τους στέκεται εχθρικά απέναντι στην γυναικεία ισότητα, τον φεμινισμό και τη θέση της γυναίκας στον δημό-σιο χώρο. Με λίγα λόγια ο αστικός λόγος με την απόρριψη της Λεβή ως γυναίκας, αλλά και την υιοθέτηση ενός νέου αστικού θηλυκού προτύ-που μη «ηθικού» μέχρι τότε διασώζει την τιμή και την αξία της αστικής θηλυκότητας και άρα του ίδιου του πυρήνα του αστισμού, ενώ παράλ-ληλα, πολεμά την είσοδο της γυναίκας στους αν-δρικούς χώρους.

Δεν είναι διόλου τυχαίο πως η μαζική στράτευ-ση στον Αρχαιομαρξισμό μεσοαστών κοριτσιών συμβαίνει αυτήν την περίοδο στην Θεσσαλο-

νίκη, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται τόσο ρα-γδαία τα Αρχαιομαρξιστικά Κόκκινα Σχολεία στα οποία η Λεβή είναι δασκάλα. Στην πόλη είχε λά-βει χώρα την περίοδο 1927-1930 μια έντονη δι-απάλη για τον χαρακτήρα της εκπαίδευσης με αφορμή τους μεταρρυθμιστικούς νεοτερισμούς του Μίλτου Κουντουρά στο Διδασκαλείο Θηλέ-ων Θεσσαλονίκης, το σχολείο δηλαδή της Λεβή και άλλων μαθητριών των Κόκκινων Σχολείων. Μετά από έντονη αντίδραση στον αστικό τύπο πόλης τελικά ο Μίλτος Κουντουράς μετατίθεται και αντικαθίσταται. Η γενιά της Λεβή και των άλ-λων κοριτσιών είναι ακριβώς εκείνη η γενιά που έζησε αυτήν την «χρυσή τριετία» του Διδασκα-λείου, αλλά και απογοητεύτηκε από την εκδίω-ξη του πρωτοπόρου δασκάλου. Όχι τυχαία, λοι-πόν, βρίσκουν στο Αρχαιομαρξιστικό κόκκινο σχολείο πλευρές της εκπαιδευτικής πρωτοπορί-ας του Κουντουρά.

Η ηθική και σεμνή φυσιογνωμία της Λεβή κυρί-ως όμως σχετίζεται με την εικόνα που καλλιερ-γούσαν οι ίδιες οι κομμουνίστριες ώστε να μην έχουν πάνω τους τίποτε το «προκλητικό» και το «γυναικείο» για να μην χαρακτηρίζονται αρνητι-κά. Τέλος, σχετίζεται με την εικόνα που οι κομ-μουνιστικές οργανώσεις θέλουν να προβάλουν για τα θηλυκά μέλη του εκείνη την εποχή.

Η ιστορία της Λεβή και των άλλων κοριτσιών αποκαλύπτει πως η ταξική πάλη στην Ελλάδα εί-ναι μια πιο πολύπλοκη διαδικασία όπου το τα-ξικό στοιχείο, παρότι πρωταρχικό και καθορι-στικό, εξελίσσεται ταυτόχρονα σε μάχη γενε-ών, αλλά και ταυτόχρονα αποκτά μάχη με έμφυ-λο περιεχόμενο. Οι δύο αντιπαρατιθέμενοι πό-λοι, ο κομμουνιστικός και ο αστικός, διεκδικούν για τον εαυτό του ο καθένας το στοιχείο του πο-λιτισμού. Και στις δύο περιπτώσεις και ως ένα βαθμό ο πολιτισμός αναγιγνώσκεται με όρους ηθικής και «αστικού διαφωτισμού». Στο βαθμό όμως που ο κομμουνισμός διαφαίνεται να «νικά-ει» και να απειλεί, ο αστισμός εύκολα γλιστρά-ει σε άλλα μοτίβα λιγότερο «ηθικοπλαστικά» υι-οθετώντας στοιχεία από τον «ρομαντισμό», τον «αριστοκρατισμό» ή και από το αναδυόμενο δυ-τικόφερτο «star system». Συνεπώς, το προβαλ-λόμενο νέο ιδεώδες της μοντέρνας αστικής δη-μόσιας θηλυκότητας απεκδύεται του ιδανικού της εργασίας, της πολιτικής και της μόρφωσης ως στοιχείο ασχήμιας, όπως απεκδύεται και ακό-μα και του ιδανικού της παραδοσιακής ηθικής,

Αρχές 20ου αιώνα, εργάτριες του έρωτα στη περιοχή Μπάρα, στον Βαρδάρη



ώστε να υπηρετήσει τα σύγχρονα εθνικά ιδεώδη με την ανέμελη ομορφιά και γοητεία. Την ίδια στιγμή, οι αστικές κοινωνίες αντιδρούν στην αστική μεταρρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης με βάση το πνεύμα του νέου «αστικού διαφωτισμού» του Εκπαιδευτικού Συλλόγου και ως εκ τούτου στην αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας.

Απέναντι σε αυτήν την εξέλιξη ο μεσοπολεμικός κομμουνισμός εγκολπώνει και διατηρεί τα ιδεώδη του «αστικού διαφωτισμού» διαμορφώνοντας το πρότυπο της σεμνής αγωνίστριας με αξίες, αρχές, τιμή, μόρφωση και γνώση. Ως εκ τούτου, προσφέρει ισότιμη θέση και ρόλο, ασφαλή χώρο «ελευθερίας», μόρφωση, πολιτικοποίηση και δημόσια δράση όχι μόνο στις νεαρές εργάτριες, αλλά και στις μεσοαστές και μεγαλοαστές κοπέλες. Με τον Κομμουνισμό και ιδιαίτερα την Αρχαιομαρξιστική εκδοχή του, οι τελευταίες όχι μόνο καταφέρνουν να αποδράσουν και να αμφισβητήσουν τους περιορισμούς των οικογενειών τους, αλλά ταυτόχρονα να είναι συνεπείς στο αστικό-διαφωτιστικό ιδεώδες της μορφωμένης, σεμνής, αλλά κυρίως αυτόνομα κοινωνικά χρησιμής γυναίκας.

Γυναίκες στα μπουρδέλα

Στη περιοχή της Μπάρας συναντάμε το μπουρδέλο-καμαρούλα με μία πόρνη. Το μπουρδέλο-οικία, συνηθέστερο μοντέλο οίκου ανοχής το συναντάμε στην Τρούμπα, στη σημερινή οδό Αγγελάκη. Το μπουρδέλο-ξενοδοχείο (πολλές πόρνες) το συναντάμε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η Μπάρα, μια ολόκληρη μικρή πολιτεία, καταλάμβανε την περιοχή που περικλείεται με-

ταξύ των οδών Λαγκαδά και Μοναστηρίου και έφτανε σχεδόν ως τον σημερινό σιδηροδρομικό σταθμό. Βρισκόταν δηλαδή στην πύλη της πόλης, πέρασμα προσώπων και εμπορευμάτων, όπου ήταν συγκεντρωμένα και τα περισσότερα χάνια της πόλης. Ανάμεσα στα μπουρδέλα υπήρχαν και σπίτια νοικοκυραίων με την επιγραφή προσοχή οικογένεια. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μέρες μεγάλης δόξας της Μπάρας ήταν η πολεμική περίοδος 1912-1918 και 1940-1949. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε τις πολυεθνικές στρατιές των συμμάχων. Στη δεύτερη περίπτωση γνωρίζει ακμή χάρη στις επισκέψεις αγροτών, ταγματασφαλιτών και ανταρτών του εμφυλίου πολέμου. Μετά το 49 η Μπάρα ξέφτισε μια για πάντα. Η πορνεία εκτελούνταν με διάφορους τρόπους. Οι κοινές γυναίκες είτε κατοικούσαν μόνες, ανά δύο, ή ανά τρεις σε σπίτια προαγωγών είτε εργάζονταν σε ζυθοπωλεία. Η επίβλεψη του κράτους ποικίλει. Υποχρεούνται να δηλώσουν στη αστυνομία ότι εξασκούν το επάγγελμα αυτό και να υποβληθούν σε εξετάσεις αφροδισίων νοσημάτων. Ακόμη και εκείνη την εποχή θεωρούνταν ότι τα αφροδίσια νοσήματα δεν μεταδίδονται τόσο από τις πόρνες των σπιτιών όσο από τις μυστικές και μη δηλωμένες πόρνες.

Οι αναδυόμενοι εθνικισμοί, ο πόλεμος και η μεγάλη συγκέντρωση στρατιωτών στην περιοχή της Θεσσαλονίκης αποτυπώνεται σε βιασμούς και στην ένταση της έμφυλης καταπίεσης, ένα μόνο κομμάτι της οποίας είναι οι εργάτριες του σεξ. Την ίδια εποχή η κοινωνική συγκρότηση της αστικής τάξης αναδεικνύεται μέσα από λόγους για τη θέση των γυναικών στη κοινωνία, την σημασία της οικογένειας, της μητρότητας, της εκπαίδευσης ως το πεδίο συγκρότησης του νέου περιεχομένου της θηλυκότητας και του νέου



Αρχές 20ου αιώνα, εργάτρια του έρωτα και στρατιώτες στη περιοχή Μπάρα, στον Βαρδάρη

προτύπου οικογενειακών σχέσεων. Κατασκευάζεται και εδραιώνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο, συγκροτούνται τα δίκτυα κοινότητας και κοινωνικότητας με βάση το φύλο.

Βιβλιογραφία:

Αβδελά, Ε., 1990. Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού, Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955. Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της εμπορικής τράπεζας της Ελλάδας

Αβδελά, Ε., Ψαρα Αγγ. 1985. Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου,

Βαρίκα Ε. Η εξέγερση των κυριών, η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907 Κατάρτι.

Ilıcak Sükrü, Μαρίνα Αγγελοπούλου. Έλληνες και Εβραίοι εργάτες στη Θεσσαλονίκη των Νεότουρκων. Εκδόσεις Ισνάφι, 2004

Καρακασίδου Α., 2000. Μακεδονικές ιστορίες και πάθη (1870-1990). Αθήνα: Οδυσσέας

Φουντανόπουλος, Κ. 2005. Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936: Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο. Αθήνα: Νεφέλη

Κορδάτος, Γ., 1972. Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος. Αθήνα: Μπουκουμάνης

Παναγιωτίδου-Μαναλούκα, Β., Ιστορία της δραστηριότητας των γυναικών στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, κατά την περίοδο 1914-1936

Πετρόπουλος Η. 1980. Το μπουρδέλο. Γράμματα

Σαλιμπά Ζ. Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922) Κέντρο νεοελληνικών ερευνών.

Στίνας Α., 1985. Αναμνήσεις: Εβδομήντα χρόνια κάτω από τη σημαία της σοσιαλιστικής Επανάστασης, Αθήνα: Ύψιλον.

Φεμινιστικό περιοδικό Δίνη 3, «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις»: «Αστικός» και «Σοσιαλιστικός» φεμινισμός της δεκαετίας του '20, «Το μυθιστόρημα της Ωραιολής Λεβί»: Η άρνηση της «αστικής θηλυκότητας» χάρη του κομμουνισμού και το τραύμα του αστικού τύπου, Κώστας Παλούκης